بسم اللہ الرحمن الرحیم نحمدہ ونصلی علی رسولہ الکریم

مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَٰكِنْ رَسُولَ اللَّهِ

وَ

خَاتَمَ النَّبِيِّينَ

نذر

از اصغر العباد عبید اللہ

بسمل احمدی

پبلشر خالق رضا احمدی قادیان

در مطبع اللہ بخش سٹیم پریس قادیان باہتمام چوہدری اللہ بخش پرنٹر طبع گردید

تعداد ۱۰۰۰

قاضی نور محمد احمدی خوشنویس تحریر نمود

نظم

حضرت مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام

عجب نوریست در جانِ محمدؐ — عجب لعلیست در کانِ محمدؐ

ز ظلمتہا دلے آنگہ شود صاف — کہ گردد از محبانِ محمدؐ

عجب دارم دلِ آں ناکسانرا — کہ رو تابند از خوانِ محمدؐ

ندانم ہیچ نفسے در دو عالم — کہ دارد شوکت و شانِ محمدؐ

خدا زاں سینہ بیزار است صد بار — کہ ہست از کینہ دارانِ محمدؐ

خدا خود سوزد آں کرمِ دنی را — کہ باشد از عدوانِ محمدؐ

اگر خواہی نجات از مستیٔ نفس — بیا در ذیلِ مستانِ محمدؐ

اگر خواہی کہ حق گوید ثنایت — بشو از دل ثنا خوانِ محمدؐ

اگر خواہی دلیلے عاشقش باش — محمدؐ ہست برہانِ محمدؐ

سرے دارم فدائے خاکِ احمدؐ — دلم ہر وقت قربانِ محمدؐ

بگیسوئے رسول اللہ کہ ہستم — نثارِ روئے تابانِ محمدؐ

دریں رہ گر کشندم ور بسوزند — نتابم رو ز ایوانِ محمدؐ

الا اے دشمنِ نادان و بیراہ — بترس از تیغِ برّانِ محمدؐ

رہِ مولیٰ کہ گم کردند مردم — بجو در آل و اعوانِ محمدؐ

الا اے منکر از شانِ محمدؐ — ہم از نورِ نمایانِ محمدؐ

کرامت گرچہ بے نام و نشاں است
بیا بنگر ز غلمانِ محمدؐ

فہرست مضامین

ل اہل سیر را نسبت ریحانہ اختلاف است کما صرح بہ الزرقانی. برخے او را ملک یمین قرار دادہ اند اما محققین این قول را ساقط می شمارند و در ثبوت دعوی خویش

از جامع بخاری حدیث پیش می کنند عن عمرو بن الحارث اخی جویریه ام المومنین قال ما ترک رسول الله صلی الله علیه وسلم عند موته درهما ولا دینارا أو لا عبدا أو لا امة - بعضے ریحانه را از ازواج مطهرات نبوی نوشته کذا فی طبقات ابن سعد اما اکثرے وقت نظر در کتب سیر نموده می نویسند که ریحانه نه داخل ازواج مطهرات گشته است و نه بطور کنیز پیش نبی کریم صلی الله علیه وسلم مانده است بلکه داخل گروهے است که سرور عالم برایشان احسان فرموده آزاد کرده است و ریحانه بعد حصول آزادی در قبیله بنی نضیر یهود که خویشان، مادریش بودند رفته زندگانی بسر کرده است اگر در مدینه می ماند- بالضرور ذکر او احدے از صحابه روایت می کرد - و گروهے از وجود ریحانه انکار قطعی دارند- والله اعلم بالصواب -

صحت نامہ

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۲.	۳	گشن یا رام چند یا گوتم	
۴	۱	اورنار	اونار
۴	۱۸	سہ ہست	سہ تا ہستند
۸	۳	خودا	خدا
۱۲	۱۷	ہشش	پیشش
”	”	ہیچ	ہاہیچ
۱۴	۱۶	ینبسط	نبسط
”	۱۷	الاکواب	الاکراکب
”	۱۸	خشس	خشن

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۱۴	۱۹	زیر درخت	زیر درختے
”	۲۲	از	×
”	۲۳	برک	×
۱۵	۳	عطامی باش	عطامی پاش
”	”	بهشکو	بھکشو
۱۹	۱۶	انجامکار	انجام کار
۲۳	۱۸	حذر	خدر
۲۴	۱۹	بیت	یبیت

صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۲۵	۱۲	زنده	زندهٔ	۳۷	۲۰	فخذ	فخذ
۲۶	۱۷	ریال	ریّان	۳۹	۱۱	دسرا	دوسرا
۲۹	۲۰	الآلی	اللآلی	۴۳	۱۸	فالوا تعجین	قالوا التعجبین
۳۰	۱۶	وعنی	دعنی	۴۶	۲	کرعجلت	کرد عجلت
۳۱	۱۵	بالیری	باسیری	"	۲۳	امنا	اُمنا
"	۱۶	بن خرام	بن حزام	۴۷	۲۳	رست خیز	رستاخیز
"	۲۴	بشقال	بشقاق	۵۳	۶	حورالعین	الحور العین
۳۲		مختص المقام بود	مختص المقام	"	۲۲	ریقة	ریقه
۳۳	۶	لابانف	لایانف	۵۵	۱۱	اشتکل	اشکل
"	۱۴	نخل	نخلد	۶۰	۶	صورت	سورة
"	۱۷	نقرئین	تقرئین	۶۴	۵	نعدی	تعدی
"	"	انشانا انشاء"	انشاناهن انشاءً	"	۲۵	تورات	توارت
۳۵	۳	افراست	افزاست	۶۵	۱۳	برد	برو
"	۸	اناکنا	ان کنا	۶۸	۶	اتقی اللّٰه	اتقی للّٰه
۳۶	۵	تسکو	تشکو	۷۰	۲	وزسموئل نموده یا دوفا	
"	۱۰	لعاتشه	لعائشه	۷۱	۱۷	دمنته	دمنة
"	۱۲	مضجکما	مضحکما	۷۲	۱۱	نہ	بہ
"	"	اعلی خبر	علی خیر	۷۳	۱۷	صراط المستقیم	صراط مستقیم

صفحه	سطر	غلط	صحیح	صفحه	سطر	غلط	صحیح
۷۴	۲	هفدله	هفده	۹۳	۷	چو	چوں
۷۵	۱	می گذارد بار	می گذارد دیار	"	۱۷	بمصروف	مصروف
"	۱۵	غایشه	غاشیهٔ	۹۶	۱۹	حسن	حسنا
۷۸	۲	روئے جمال	روئے او جمال	۱۰۱	۱۹	اُذنت	اذنت
"	۳	خودا	خودرا	"	۱۹	تبیّن	یتبیّن
۸۰	۱۹	المقلب	المقلبه	۱۰۲	۱۵	لعبادی اٰمنوا	لعبادی الذین اٰمنوا
۸۱	۱۱	شادمان هردو بر قضائے خدا		۱۰۳	۲۱	منه الا قلیلا	منه قلیلا
۸۳	۲	کنیر	کنیز	۱۰۴	۱۳	وحبطت	فحبطت
۸۶	۱۹	قال یا رسول	قالت یا	۱۰۵	۱۶	علی بعض	لبعض
۸۷	۴	بعجر	بعجز	۱۱۰	۳	زباگاه	زبارگاه
۸۹		زینب بمدینه	زینب را در مدینه	۱۱۳	۱۶	درد	ورد
۹۰	۱۵	آوره بود	آورده بود	۱۱۹	۱۵	الابناب	الانیاب
۹۱	۱۰	عنه	عنها	۱۲۰	۱۹	الی رحمته	الی رحمة
"	۲۰	اُنتت	انتت				

بسم اللّٰہ الرحمٰن الرحیم

نحمدہٗ و نصلّی علیٰ رسولہ الکریم

توحید ذات باری عزّ اسمہٗ

بسمل اے مرد کِ نجات تلاش — از برائے خدا مثل[۱] متراش

پاک داں ذات او ز مثل و مثال — لم یزل لایزال بر یک حال

بندہ را خدا مخواں بسمل — نشوی تا تو شہرہ لا یعقل

آں ستائش کہ بہرِ حق باید — واں نیائش کہ بہرِ حق شاید

گر تو بر دیگرے بجا آری — پس تو بہر خدا چہ میداری

حق مخلوق پیش خلق بنہ — حق خالق مگر بخلق مدہ

بندہ را بندہ داں و حق را حق — فرق کن در مقیّد و مطلق

کنیت حق ابو المسیح منہ — بو المکارم منہ سخن ایں بہ

جدّ و مادر۔ پدر نمے دارد — زن و دختر پسر نمے دارد

عمّہ و عم برادرش کس نیست — خالہ و خال خواہرش کس نیست

چاکرش شیث و بو البشر آدمؑ — خادمش مصطفیٰؐ و بن مریمؑ

[۱] بعض مفسرین نوشتہ اند- کہ نصاریٔ عرب حضرت باری عزّ اسمہٗ را بہ کنیت ابو المسیح- و مشرکاں عرب بہ کنیت ابو المکارم یاد مے کردند- کہ آیہ کریمہ لا تضربوا۔ للّٰہ الامثال نازل شد کہ بجائے ذات مقدسہ حضرت او سبحانہٗ تعالیٰ شانہٗ از پیش خود امثال متراشید -

پور عمراںؑ [1] نقیب درگاہش — بنت عمراںؑ [2] کنیز خرگاہش
ماہ کنعاںؑ [3] اسیر زندانش — پور زہراؑ [4] قتیل میدانش
رام یا کشن چیند یا گوتم — کردہ در پیش او سر خود خم

ابن مریمؑ اگر خدا دانی — پس پلاطوس را چہا دانی
پور بوطالبؓ ار خدا باشد — ابن ملجمؒ [5] بگو چہا باشد
تو بہارا اگر خدا گوئی — ناصر الدین را چہا گوئی
آنکہ بر دار میکنند افغاں — کے تواں گفتنش خدائے جہاں
آنکہ بر فرق خود خورد شمشیر — کے تواں گفتنش خدائے قدیر
آنکہ راون کند ورا نالاں — چند گوئیش سرب شکتیماںؒ [6]
عقل انساں کجا کند باور — کہ خدائے قدیر گشت بشر
کے کند حق نزول فی الاجسام — کے کند حق حلول فی الارحام
ذات او از تعدد است بری — از حدوث و تجدد است بری
بندہ در بندگی گرفتار است — حضرت حق ز عجز بیزار است
(پاک)
ذات پاکش منزہ از عیب است — غیب در غیب و غیب در غیب است
آید از ذاتش از نہاں بعیاں — سوز د از پرتوش مکین و مکاں
روح کس غیر صاحب لولاک — رفت در زندگی نہ بر افلاک
مظہر ذات پاک بے ہمتا (بیمثل) — نیست جز مصطفیٰؐ کسے بخدا

[1] حضرت موسیٰؑ [2] حضرت مریمؑ [3] حضرت یوسفؑ [4] حضرت امام حسینؓ۔
[5] ابن ملجم۔ قاتل حضرت علی کرم اللہ وجہہ۔ [6] سرب شکتیمان۔ صاحب قدرت۔

مظہرِ قدرت خدا بود است
بخدا آیتِ خدا بود است

عبدہ گفت درجہاں خود را
شہد اللہ کہ بود ظلِ خدا

کارِ دیں را چو او نکرد کسے
کرد گر ہمچو او نکرد بسے

خاتم الانبیاش مے خوانیم
لیک او را خدا نمے دانیم

باہمہ قدرتیکہ او میداشت
خویشتن را خدا نمی پنداشت

درمقامیکہ جان او لرزد
خود بگو دیگرے چہ مے ارزد

حکم بروے نہ راند غیر خدا
بابک و مام و قیصر و کسرےٰ

حکم کش بود حضرتِ عیسےٰؑ
از پلاطوس و قیصرِ روما

گر سخن از بہاء ہمے رانی
آنچہ آمد برو تو خود دانی

بود جانش چو مبتلائے بلا
تو چہ گوئیش نقطۂ اولےٰ.

آنکہ از حق نیافتہ نصرت
تو چہ گوئیش مالکِ قدرت

ہرچہ بابی و یا بہائی گفت
حرف شاں جملہ گوش من بشنفت

وآنچہ اُسقفِ بشانِ بن مریمؑ
میدہد درس با بنی آدم

چہ کنم دل نمے کند باور
کہ پسرزادہ حق و یا دُختر

یا کہ او چوں منے زنے دارد
ناز او یا نیاز بر دارد

یا نمودہ حلول در اشیاء
در تنِ رام چندر یا عیسےٰؑ

فطرتِ مستقیم و طبعِ سلیم
کے گوارا کند چنیں تعلیم

حرفِ تعظیم بود پور خدا
پئے اہلِ مدارج علیا

این لقب عام بود نزد یہود   ہمچو اوہتار پیش اہل ہنود
لفظ پورِ خدا پئے داؤد[۱]   بود شائع میانِ قومِ یہود
بر طریقِ مجاز یوحنا[۱]   بر زبان راند از پئے عیسےٰ[۱]
ہمچو ابن السبیل[۱] و ابن اللیل[۲]   از پئے ماہ وہم طارق خیل[۳]
لیک محمول بر حقیقت کرد   بود آگندہ چشم آنکہ زگرد
از اقانیم[۴] اوّلاً مقصود   بود از علم و از حیات و وجود
لیک بعض از رہ غلط فہمی   وضع کردند قول لایعنی
گہ نیاورد توما یا فلپس[۵]   بر زبان اب و ابن و روح قدس
کرد در قرن دوم میلاد   تھیوفلس[۶] این عقیدہ را ایجاد
حرف تثلیث بر زبان آورد   نام ثالوث در میان آورد
نوح[ع] و یعقوب[ع] و یوسف[ع] و یونس[ع]   کس نگفت اب و ابن و روح قدس
این عقیدہ کہ ہست نامشروع   راہبان کردہ اند خود موضوع
انبیاء راست وعظ از توحید   جملہ دادند درس از تمجید
حرف حق انبیاءِ کہ میخواندند   کے انا اللہ بر زباں راندند
در کتاب مقدس تورات   نیست مذکور این چنیں بدعات
بود موسےٰ[ع] نہ عارف از تثلیث   بود یحییٰ[ع] نہ واقف از تثلیث

---

[۱] ابن السبیل۔ مسافر [۲] ہست ابن اللیل ماہ آسمان [۳] طارق خیل۔ طارق کسیکہ بشب راہ رود خیل گروہ طارق خیل مسافر [۴] الاقانیم الاصول واحد ہا اقنوم در اصطلاح ترسایان اقنوم سہ است وجود حیات و علم۔ بعدہ اب و ابن و روح قدس وضع کردند [۵] توما و فلپس نام شاگردان حضرت مسیح علیہ السلام [۶] تھیوفلس نام قسیسے است کہ عقیدۂ تثلیث را وضع کردہ۔

ابن مریم زہد تا سر دار — با مریداں خویشتن زنہار
در ہمہ عمر در مواعظ خود — از سہ اقنوم ہیچ حرف نہ زد
داد متّیٰ نہ مرقس و لوقا — درس تثلیث اہل دنیا را
زیر ایں بدعتیکہ ترسایاں — وضع کردند مثل خود رایاں
گردن خویش رامنہ اے دوست — دل بدیں ہرزگی مدہ اے دوست

ہر نبی از برائے آں آید — تا رہ حق بخلق بنماید
یا نشانے ز کردگار دہد — نہ کہ خود را خدا اقرار دہد
غایت بعثت نبی و رسول — ہست توحید حق بہ نزد عقول

شرح دہ با من اے صلیب پرست — لیک انصاف را مدہ از دست
از برائے چہ آمدہ موسےٰؑ — گفت یوشعؑ چہ خلق راز خدا
رازِ توحید کے نہفتستند — کے ز تثلیث حرف گفتستند
اینکہ ثالوث بر زباں رانی — معنیش وا بگو چہ میدانی
شد مجسّم وجود یا کہ حیات — یا کہ علم مقدس آں ذات
علم شد پور یا کہ گشت پدر — یا حیات و وجود گشت پسر
گر قدیم است پور مثل پدر — پس چہ فرق است در پدر ز پسر
از چہ رو آں پدر شد ایں شد پور — آں شدہ نور و ایں شدہ تنور
بر قدیم است دال نام پدر — دال بر حادث است لفظ پسر

از پدر خلق گشت ماہی و ماہ
پور رانیست قدرتِ پرکاہ

از پدر وقف بر جہاں خوانے
پور محتاج ریزۂ نانے

از پدر خلق را نوال و عطا
پور در قید و مبتلائے بلا

باز گوئی کہ پور مثلِ پدر
ہست خلاق مور و مار و بشر

مگر آنگہ کہ گشت یک انساں
گشت زو سلب جملہ تاب و تواں

ایں ہمہ ترہات[1] مے بائی
ہمچو دیوانگاں براں لافی

فیلسوفان خطۂ یونان
چوں فلاطون و مثل او دگراں

جملہ بے صرفہ[2] ہرزہ[3] لائیدند[4]
باد پیمودہ[5] ژاژ[6] خائیدند

مادہ و روح و ذات پاک خدا
بود تثلیث نزد شاں زینہا

مادہ و روح و صانع عالم
استعانت نمودہ ہر سہ زہم

ہر سہ محتاج یکدگر در کار
ہر سہ تنہا بکار خود ناچار

آریہ نیز ایں چنیں گویند
چشم بربستہ راہ مے پویند

ہندواں از برہما و شن و مہیش
وضع کردہ سہ خالق از پئے خویش

نزد شان ذوالجلال و الاکرام
کردہ اکثر حلول در اجسام

---

[1] تُرّہات بالضم سخنہائے باطل۔ جامی از ترہات بستہ زبان سخن از طرہات میگوید۔ [2] صرفہ فائدہ و نفع بے صرفہ بیفائدہ۔ [3] ہرزہ بیہودہ [4] لائیدن سخن گفتن۔ ہرزہ لائیدن۔ بیہودہ گوئی کردن [5] باد پیمودن۔ کار بیفائدہ کردن [6] ژاژ۔ گیاہے است سفید خاردار سخت بدمزہ کہ اشتر آنرا چندانکہ بخاید بحلق فرو بردن نتواند و ژاژ خائیدن سخن بے فائدہ گفتن۔

مسکه دزدیده شیر نوشیده | گه عروسانه حلّه پوشیده
گاه زسنگ گشته گه خرچنگ | گاه گشته نهنگ گاه پلنگ
گه پرسرام گشته گاهے رام | موهنی روپ گاه خوش اندام
پیش شاں ایں حلول فی الاجسام | بانشگن روپ شهره دارد عام
بهر حق عاقلے زاهل تمیز | ایں شگن[1] روپ کے کند تجویز
که خدا جنده[2] ساں کند نازے | موهنی وار نازک اندازے
آنکه او قردهد[3] زنے آسا | نیست زیبنده مرد خدائی را
آنکه تقلید[4] زن گهے کرداست | او نه مرداست سخت نامرداست
هر که در عقل و هوش می کوشد | او لباس زناں نمے پوشد
عقل و دانا کجا کند تسلیم | عجز از بهر ذات رب رحیم

که رود چوں مسیح بر دارے | گردش چوں کرشن یا مارے
یا کند چوں بها بزندانے | دل پریشان و دیده گریانے
خنده انگیز هست ایں سودا | مے نیاید بفهم یک دانا

[1] عقل نیم کوب دارندگان اسلاف هنود فی زعمهم شاهد ازل را دارائے دو شان متضاده اعتقاد میکردند یکے نربل روپ (شان مطلق) که بدین در نیاید لاتدرکه الابصار۔ دیگر شگن روپ (شان مقید) که گاهے در پیکر حیوان و گاهے در قالب انسان حلول می نماید بنجهان شان یکبار یا دو بار در لباس زن خوشگل جلوه نموداست و دل از دست بینندگان در ربوداست و آں را موهنی روپ می گفتند تعالیٰ شانه عما یصفون۔ [2] جنده زن یاوه۔ [3] قردادن۔ بازو را اکردن بعربی ارتجاج الکفل۔ سرین جنبانیدن۔ کولے مٹکانا۔ [4] تقلید۔ پیروی کسے کردن نقل نمودن و نقل کسے درا دردن۔ بهندی سوانگ بھرنا۔ مقلد پیشه۔ نقال۔

که خدا آید و رود ناکام — مرسلے آید و بیابد کام
گر خدا خود نزول فرماید — پس نبی در جہاں چرا آید
چوں خدا در بشر حلول کند — عاجزی از چہ رو قبول کند
عجز خود را چرا نہاں نکند — قدرت خود چرا عیاں نکند
از برائے چہ عجز می ورزد — چوں بہ چیزے نہ عجز او ارزد
چوں از و ہیچ عقدہ نکشاید — پس چرا خود فرود می آید
با چنیں عاجزی بذات شریف — خود گوارا چرا کند تکلیف
قدرت خویش را چرا شکند — قوت خویش را چرا شکند
چوں نبی بہ از و نماید کار — او چرا خود کشد بدوش ایں بار
پور عمرانؑ پیمبری چوں یافت — پنجۂ دشمناں وبن برتافت
شہریار عرب چو گشت سوار — شد نگونسار رایت کفار
ہیچکس را نبود یارائے — کہ زند در مصاف او پائے
خواست کسرے ورا بدست آرد — طاقتش را مگر شکست آرد
پہلوئے او بسر بخانہ درید — بینی او بدخمہ زاغ برید
یاد دارد زمانہ با افسوس — آنچہ راند است حکم پیلاطوس[۵]
ناصر الدین آنچہ فرمان داد — ملک ایراں ہنوز دارد یاد

آنکہ مثل بشر بخورد طعام — ہست کے ذوالجلال والاکرام

۵؎ پیلاطوس رومی کہ نسبت مسیحؑ حکم مصلوب نمودن و تازیانہ زدن دادہ۔

آنکه مثل بشر بخورد طعام — هست کی ذو الجلال والاکرام
ذات پاکش منزه دان ز قیود — غیر محدود کی شود محدود
ممکن است از حلول ذات خدا — در تن عاجز مسیح و بها
پس چرا نیست ممکن آن منعام — کرده باشد حلول در تن رام
یا خزیده میان جسم پلنگ — یا نمایان شده ز کام نهنگ
عقل انسان است زین سخن بیزار — زین عقاید هزار استغفار

نعت سیّد المرسلین علیه صلوات ربّ العالمین

گر نمی آمد احمد مرسل — کار توحید می شدے مختل
درس توحید داد ابراهیمؑ — راز وحدت بیان نمود کلیمؑ
ماند محدود لیک دعوت شان — در یهودان و خطهٔ کنعان
آن هم از تند باد فتنه و شر — در رمق بود چون چراغ سحر
شمع توحید خفته بود زدیر — سرّ وحدت نهفته بود زدیر
در جهان باز آن نبی کریمؐ — کرد تجدید دین ابراهیمؑ
ساخت روشن چراغ وحدت را — باز افروخت شمع حکمت را
ورنه مصلوب را خدا گویان — راز ثالث ثلاثه را جویان
نیز یزدان و اهرمن گویان — وز پے سجده اخگرے جویان
ساختندے نهان ز چشم جهان — نور توحید ایزد منان

آمد اندر زُجاجهٔ ناسوت / مثلِ مصباح پرتوِ لاهوت

ساخت روشن جهاں چو خور زحمل / کرد حق نامش احمدِ مرسل

قدم اندر وجود او مدغم / اصغر از ایزد اکبر از عالم

آں صدوق اللسان منیف مقال / آں سخی رضی کریم فعال

ماحیٔ کفر و حامیٔ اسلام / دامغ شرک و کاسر اصنام

مصلحِ شرعِ نوحؑ و ابراهیمؑ / ناسخِ ملّتِ مسیحؑ و کلیمؑ

دوحهٔ[1] باغ یوسفؑ و یعقوبؑ / لالهٔ راغِ یونسؑ و ایوبؑ

طور عرفانِ یوشعؑ و موسےٰؑ / نور ایمان یحییٰؑ و عیسےٰؑ

شمسِ تورات و شمسهٔ[2] انجیل / مژدهٔ عیسیٰؑ و دعائے خلیلؑ

شاه[3] بالائے قدرتِ خلّاق / شاه[4] دامادِ صفوتِ اسحاقؑ

زبده نوئینِ[5] لادی و شمعون / نخبه[6] نوشاهِ[7] موسیٰؑ و هارونؑ

---

[1] دوحه بالفتح درخت بزرگ۔ [2] شمسه۔ قرص زراندود که در قبه می باشد و سقف را آرائش میدهد۔ [3] شاه بالا۔ بمعنی همدوش بادشاه داورا به ترکی ساقدوش خوانند و او کسے باشد که بقد و بالاد سن و سال موافق باشد باقد و بالا و سن و سال کسے که اورا داماد می کنند و شاه بالا را نیز مانند داماد آراسته کرده همراه داماد بخانهٔ عروس می برند۔ در ملک پنجاب سربالا میگویند۔ [4] شاه داماد بمعنی داماد بزرگ چنانکه مقتضائے لفظ شاه است۔ اهل فارس میگویند شاه لیموں۔ نوعے از لیموں که بزرگ و ممتاز نوع خود باشد۔ [5] نوئین بضم نون و واو مجهول بروزن روئین۔ در اصل داماد را گویند و ترکان سلاطین را بایں لفظ خطاب کنند و بمعنی امیر اعظم و بادشاه زاده و بفتح نون مرکب از نو بمعنی تازه و آئیں بمعنی آرائش۔ پس نوئین بمعنی شخصے که بطرز تازه بآرائش جلوه گر باشد و بمناسبت خوبی آں اطلاق ایں لفظ بر داماد کنند۔ لادی و شمعون نام پسران یعقوب علیه السلام۔ حضرت موسیٰ و هارون از اولاد لادی بودند۔ [6] نخبه۔ برگزیده [7] نوشاه۔ داماد۔ چوں ام المومنین حضرت صفیه بنت حیی رضی الله تعالےٰ عنها۔ از اولاد هارون علیه السلام بود ازیں جهت نبی کریم صلی الله علیه وسلم را داماد موسیٰؑ و هارونؑ و داماد لادی و شمعون گفته۔

پیره[۱] اعظم خدائے ودود
آن ولیعهد[۴] عزّ سبحانی
قائدِ[۶] کافهٔ بنی آدم
شت[۷] فرخشورِ[۸] داور دادار
خانه[۱۱] خواه خدائے عزّ و جل
قهرمانِ[۱۲] رسالتِ عُظمیٰ
تاجدارِ دیانتِ اسلاف
شهرت افزائے انبیائے یهود
اکرم الناس رحمتِ عالم
مالکِ شرع و مصلحِ دنیا

نوچه[۲] حق انوشهٔ[۳] داوُد
ساقدوشِ[۵] جلال ربانی
عقل اول مفنن اعظم
سرور انبیاء مهان[۹] اوتار[۱۰]
خانه پرداخته زلات و هبل
حکمرانِ نبوت کُبریٰ
مهردارِ خلافتِ اخلاف
عزت افزائے اصفیائے هنود
ناصر الحق خلیفهٔ افخم
هادیِ دین و شافعِ عقبیٰ

ف۱ پیره بالکسر بروزن چیره - خلیفه و جانشین مشائخ و ارباب طریقت و خانقاه نشین - برهان
ف۲ نوچه - جوان نوخاسته - پهلوان - ف۳ انوشه بضمتین بمعنی خرم و خوش حال و پادشاه
نوجوان و مجازاً بمعنی داماد یعنی نوکِ خدا - چوں حضرت صفیه از خاندان بنی اسرائیل بود ازیں جهت
سرور عالمؐ را داماد حضرت داؤد علیه السلام گفته - ف۴ ولیعهد - متصرف و حاکم وقت و باصطلاح
بمعنی شهزاده که پادشاه او را بارادہ و رضائے خود بر جائے خویش نشاند و مختار سلطنت گرداند -
ف۵ ساقدوش - در ترکی شاه بالا را گویند - ف۶ قائد - عصا کش کور و لشکرکش و سردار
ف۷ شت در فارسی کلمه الیت چنانکه در عربی حضرت - ف۸ فرخشور بروزن سقنقور
پیغمبر و رسول - ف۹ مهان بالفتح در هندی بزرگ - ف۱۰ اوتار - اگرچه هندیاں ذات خدا را
که در جسم فرود آمده اوتار میگویند - مگر راه را غلط کرده اند اوتار معنی رسول و پیغمبر دارد - ف۱۱ خانه خواه
شخصے از جانب پادشاه در قریے و امصار مقرر باشد که چوں پادشاه دارد آن شهر و قریه گردد برائے
پادشاه اسباب و دیگر ضروریات سرانجام دهد ظهوری گوید - ع نیست از حال دل غمش غافل +
دارو آباد خانهٔ خواهشس را ف۱۲ قهرمان معرب کهرمان - بمعنی کارفرما از برهان و در رساله معربات
بمعنی حاکم باجلال و بعضے محققین نوشته اند که در لفظ قهرمان مان از کلمات بنسبت است یعنی منسوب
بقهر معنی غلبه پس قهرمان بمعنی حاکم باشد و بعضے گفته اند لفظ ترکی است بمعنی کارفرما -

درة التاج عزت وحرمت — بحر مواج عفت وعصمت

گوہر آبدار صدق وصفا — زر کامل[۵۱] عیار فقر وغنا

بہر بزدانیان مہین[۵۲] وخشور[۵۳] — بہر ایمانیان بہین دستور[۵۴]

چوں پساچین[۵۵] باغ اسرائیل — بود کافی نہ بہر خوان خلیل[۵۶]

نوبر[۵۷] بوستان اسماعیل — داد از فضل خویش رب جلیل

علم ادریس وعلم ال یاسین[۵۸] — چوں فراموش شد ز قسیسین

درجہاں آں معلم اعلم — باز آموخت با بنی آدم

یعلم اللہ کہ بود حق آگاہ — شہد اللہ کہ بود ظل اللہ

شمع ایمن چراغ درگاہش — نور ساعیر[۵۹] مشعل راہش

۵۱ عیار بالکسر چاشنی زر وسیم زر کامل عیار زر خالص۔ ۵۲ مہین بکسر اوّل بزرگتر و بزرگترین۔ ۵۳ وخشور بفتح واؤ بروزن دستور پیغمبر ورسول و بضم واو نیز آمدہ۔ ۵۴ دستور۔ وزیر بادشاہ وصاحب دست یعنی مسند و پیشوائے امت زردشت۔ ۵۵ پساچین۔ بقیہ میوہ کہ در باغ بعد از چیدن میوہ ماندہ باشد ومراد از پساچین باغ اسرائیل جناب عیسیٰ علیہ السلام است کہ آخر از سائر انبیاء بنی اسرائیل بعثت یافتہ۔ واسرائیل یعقوب علیہ السلام است۔ ۵۶ خوان خلیل مراد از دعوت توحید وملت ابراہیمی است۔ ۵۷ نوبر۔ میوۂ نورس کہ پیش ونوبر آمدہ باشد۔ وبعربی باکورہ ونوبر بوستان اسماعیل مراد از ذات سرور عالم است صلی اللہ علیہ وسلم کہ در خاندان حضرت اسمٰعیل پیش از ظہور سید عالم ہیچ نبی مبعوث نشدہ است۔ ۵۸ ال یاسین۔ نیز نام حضرت الیاس علیہ السلام است۔ چوں طور سینا وطور سینین در قرآن مجید است و سلام علی ال یاسین ۵۹ نام کوہے است در کنعان کہ جناب عیسیٰ علیہ السلام را بر آں شرف مکالمہ آلٰہی حاصل آمدہ۔

ظاهرش بود کعبهٔ ابرار | باطنش بود قبلهٔ انوار
منجی ملک از فساد و عناد | محیی قوم با صلاح و سداد
غمگسارِ ارامل[۵۱] و ایتام[۵۲] | پاسدار دلِ کنیز و غلام
شمع ایوان جود و فضل و کرم | صدر دیوان علم و حلم و حکم
بهر نصح نفوس بزمش بود | بهر حفظ حقوق رزمش بود
بود راعی العباد انصافش | بود حامی البلاد الطافش
فقر او فخر تاج شاهی داشت | عجز او ناز کج کلاهی داشت
فقر را بود افتخار بدو | فخر را بود افتقار بدو
ذکر او را بلند[۵۳] کرد خدا | تا رسید از زمین بر اوج سما
چون حق بندگی ادا بنمود | امر و نهیش خدا اعطا فرمود
چون سر خویش پیش حق بنهاد | ملک چه مملکت بپا افتاد
شد چنان جلوه گر رخ توحید | ظلمت شرک گوشهٔ بگزید
با همه قدر تیکه از حق یافت | در ره عجز تیز تر بشتافت
هر قدر عجز بیشتر فرمود | حق همان قدر قوتش افزود
با همه قدرتیکه بود او را | خویشتن را گهی نگفت خدا
بل خدا را پدر نه گفت گهی | احمقے تا نیوفتد بچہے

۵۱ ارامل - جمع ارمله زن بے شوئے بیوه زن - ۵۲ ایتام - جمع یتیم -
۵۳ اشارت بآیه کریمه ورفعنا لك ذكرك - ما ذکر خیر ترا بلند کرده ایم - در هر اذان آواز بلند اشهد ان محمداً رسول الله گفته می شود که صدائے آن در گنبد گردان می پیچد -

حکم بر وے نہ راند غیر خدا — بابک[1] و مام[2] وقیصر[3] وکسرے
از ہمہ انبیاء بوجہ اتم — داشت در تحت حکم چار امم
مسلم وبت پرست وقوم یہود — نیز ترسا بزیر دستش بود

از پئے خویش از حق آگاہی — فقر بگزید از شہنشاہی
سر پامیز وے بفرش حریر — آن تن پاک[3] بود و نقش حصیر
فقر وشاہی است گرچہ خرط قتاد[4] — ذات والا مگر دران استاد
فقر وشاہی کسیکہ زو آموخت — چہرۂ او چو آفتاب افروخت
فقر بکرم[5] بہ پیش فقر عمرؓ — ہمچو در پیش خور چراغ سحر
فقر گوتم ز فقر بن ادہم[6] — شمۂ بود بلکہ زانہم کم

---

۱ حق تعالیٰ پدر و مادر سرور کونین را در طفولیت سرور وفات داد تا حکم کس ممکن بر ذات شریفش نراند حضرت موسیٰ وعیسیٰ علیہما السلام ہر دو ماتحت حکم مادران خود تا حد بلوغ ماندند۔ وفرمان کش آنہا بودند۔ ۲ حضرت موسیٰ تا وقتیکہ در مصر تشریف میداشتند حکم کش ورعیت فرعون بودند علیٰ ہذا حضرت عیسیٰ آنچہ حکم کشی خادمان قیصر بدزد داشت بر اہل تاریخ پوشیدہ نیست اما ذات ہمایوں صفات سید الانام علیہ الصلوۃ والسلام نہ حکم بردار کسریٰ بود نہ فرمان بردار قیصر زیراکہ ملک حجاز آزاد وخود مختار بود وآبائے کرام آنحضرت امرا قریش بودند۔ ۳ عن ابن مسعود رضی اللّٰہ عنہ ان رسول نام علی حصیر فقام وقد اثر فی جسدہٖ فقال ابن مسعود یارسول لو امرتنا ان نبسط لک وتعمل فقال مالی وللدنیا وما انا والدنیا الا کراکب استظل تحت شجرۃ ثم راح وترکہا۔ ابن مسعود رضی اللہ عنہ میگوید کہ سید عالم بر بوریائے خشن استراحت فرمود چوں بیدار شد اثر نقش حصیر بر جسد مبارک دیدہ عرض کردم یارسول اللہ کاش میفرمودید برائے آسائش ذات اقدس سامان مہیا میکردیم فرمود مرا بہ آسائش دنیا چہ کار مثال من مثل سواریست کہ در راہ زیر درختے آرام گیرد وباز از انجا روانہ شود ودرخت را باز پس گذارد ۴ خرط قتاد۔ قتاد درختیست خاردار وفی المثل دونہ خرط القتاد۔ خرط چوب تراشیدن ودست مالیدن بر شاخ تا برگ او فرو ریزد وخرط قتاد خیلے کار مشکل است زیراکہ سرتا سر دیگر خارہائے سرتیز میدارد ۵ بکرم بکرماجیت نام یکے از راجگان ہندوستان کہ فقیرانہ زندگی میکرد۔ ۶ جناب ابراہیم بن ادہم بلخی کہ تخت وتاج گذاشتہ فقر اختیار کردہ بود۔

دست گوتم[۱] در سوال کشاد ‌ ‌ ‌ دست سید در نوال کشاد
گفت گوتم که گدیه[۲] نفس کشی است ‌ ‌ ‌ گفت سید که فدیه[۳] نفس کشی است
گفت گوتم برو گدا می باش ‌ ‌ ‌ گفت سید برو عطا می باش
گفت گوتم که دست سفلے[۴] به ‌ ‌ ‌ گفت سید که دست علیا[۴] به

گفت موسی[۴] که ملک کنعان[۵] به ‌ ‌ ‌ گفت سید که باغ رضوان به
گفت عیسی[۴] ز خانه[۶] دل بردار ‌ ‌ ‌ گفت سید بخانه[۷] دلبر دار
هر که با اہل[۸] خود محبت کرد ‌ ‌ ‌ بیگماں است در فتوت فرد
هر که با دوستاں وفا نکند ‌ ‌ ‌ جانب او نظر خدا نکند

جلوۂ اقتدار در عجزش ‌ ‌ ‌ پرتو افتخار[۹] در عجزش
چوں نصاری[۴] نکرد با دے جنگ[۱۰] ‌ ‌ ‌ بہر ایشاں نگشت قافیہ تنگ

ف۱ ساکھی منی گوتم که پیرواں خود را تعلیم گداگری داده دھرم بھکشو نام نهاد. ف۲ گدیه بالکسر گدائی کردن -
ف۳ فدیه بالکسر صدقه. ف۴ قال صلی الله علیه وسلم الید العلیا خیر من الید السفلی دست بالا یعنی دست بخشش از دست زیرین یعنی دست سوال بهتر است ف۵ از مطالعه اسفار خمسهٔ موسی که این وقت در دست یهود و نصاری است نمایاں میگردد که موسیٰ با قوم بنی اسرائیل وعده میدارد که هر کس که فرمان خدا بجا می آرد در ملک کنعان که خدا وعده دادن آن با ابراهیم و اسحاق و یعقوب کرد است داخل خواهد شد. اما ذکر نعمائے عقبیٰ در تورات یافته نمی شود. ف۶ از مطالعه اناجیل اربعه و خطوط پطرس و پولوس ظاهر میشود که حضرت عیسے تجرد را بر تاہل فوقیت میدارد ازین جهت پیروان کیش عیسوی رهبانیت ورزیدن را عبادت میدانند.
ف۷ آنحضرت روحنا فداه چوں تجرد را قاطع نسل انسانی و برخلاف ارادت الٰهی میدانست فرمود لا رهبانیة فی الاسلام ف۸ در حدیث است خیارکم خیارکم لاهله. بهترین شما کسے است که با اهل و عیال رفتار نیکو نماید ف۹ در حدیث شریف است الفقر فخری فقیرانه زندگی کردن من فخر من است ف۱۰ از مطالعه کتب سیرة النبی معلوم میشود که نصاری با آنکه از جانب اهل اسلام حسد میداشتند مگر ترقی روز افزون جلال نبوی را دیده از ارتکاب جنگ نکرده اند.

داد حظ امان کلیسا[1] را — دور فرمود ترس ترسا را
غسل تطہیر داد عیسے را — ساخت ممنون خویش عذرا را
نزد ترسا و پیش قوم یہود — کرد ثابت نبوت[2] داود
کرد چون جانب سلیمان رو — مہر فرمود[3] بر نبوت او

کرد درمان خمار و مستی را — دور فرمود مے پرستی را
بنگر اندر مصاحف[5] پیشیں — حرمت مے نیابی اے مسکیں

ہم بدین سان حرام کرد قمار[6] — نشود قوم تا از آل نادار
تا نگردد بغیر[7] چشمک زن — گفت در پردہ بہ بماند زن

---

[1] در کتب سیر مرقوم است کہ نصاریٰ نجران را سرور عالم حظ امان دادہ بود۔ [2] چوں یہود عنود حضرت عیسیٰ را بہ نام نیک یاد نمیکردند۔ خدا تعالیٰ بر زبان سید رسل وعدہ داد و مطہرک من الذین کفروا یعنی اے عیسیٰ من از بدگوئی دشمنان تو بوساطت بیان نمودن طہارت تو بزبان محمد صلی اللہ علیہ وسلم برائت ساخت تو میکنم [3] حضرت داؤد را باوجودیکہ کتاب الہامی او را میخوانند مگر یہود و نصاریٰ از درجۂ نبوت ساقط مے شمارند۔ [4] نسبت حضرت سلیمان علیہ السلام یہود و نصاریٰ می نویسند کہ او شرک باللہ کردہ بود نعوذ باللہ و زنانش بت پرستی میکردند۔ خدا تعالیٰ در قرآن فرمود وَ مَا کَفَرَ سُلَیْمٰنُ۔ سلیمان ہرگز کفر نہ کرد است۔

[5] حرمت شراب خانہ خراب غیر از فرقان مجید در ہیچ کتاب کہ دعویٰ الہامی بودن میدارد۔ خواہ تورات باشد یا زبور یا انجیل یا ژند یا بید یافتہ نمی شود۔

[6] سید ولد آدم روحنا فداہ اول پیغمبر یست کہ قمار را حرام فرمودہ

[7] برائے حفاظت عصمت زنان قرآن کریم اول کتابے است۔ کہ حکم ستر زن داد است

کرد با مرضعه[۱] بلطف و کرم   آنچه عیسےٰ[ع] نکرد[۲] با مریم[ع]

حمزه را مثله[۳] کرد از سر کین   بود وحشی هنوز دشمن دین

گرچه بر انتقام قدرت بود   جرم وحشی مگر معاف نمود

قدرت انتقام و عفو خطا   کس نه کرده چو سیدؐ والا

در خور عفو گرچه جرم نبود   لیک قربان شوم معاف نمود

کشتن و باز مثله کردن او   وه چه گویم که هر دو کرد عفو[۴]

یعلم اللہ که کس نکرد این کار   غیر از رحم سیدؐ مختار

آنچه یوسف[ع] نمود با اخوان   کرد بهتر ازاں به بوسفیان[۵]

باوجودیکه مکه از سر کین   سخت ایذا رساند باشه دین

ف۱ روزے شیرده سید رسل حلیمه سعدیه بوجه تنگ دستی و قحط از بنی هوازن پیش سرکار سید ابرار رسید مورد انك لعلی خلق عظیم از جا برخاسته امی امی گفته او را در کنار کشید و ردائے دوش مبارک زیر پایش گسترد و یک شتر نجیب و چهل بز شیرده عطا فرمود۔

ف۲ در انجیل است که روزے مریم برائے دیدن عیسیٰ[ع] تشریف آورد مسیح[ع] آن وقت در حلقهٔ تلامذه بود شاگردے گفت استاد مادر مهربان تو آمده است عیسیٰ[ع] جواب داد نمیدانم مادرِ من کیست دا انجیل مرقس باب۳۔ ف۳ مثله بالضم گوش و بینی بریدن۔ ف۴ اگرچه لفظِ عفو در لغت بروزن سرو بفتح اول و سکون فاست اما شیخنا سعدی علیه الرحمه عفو بفتح اول و ضم فا آورده چنانچه میفرماید ۵ عفو کردم از وے عملهائے بد۔ خاکسار بسمل کج مج زبان در تقلید استاد عفو را عفو نگاشته خواستگار عفو است۔

ف۵ ابوسفیان بن صخر بن حرب الاموی القرشی که رایت قریش پیش خود میداشت با سرور دو جهان شدید العداوة بود و جنگها می کرد اما چون در روز فتح مکه اسلام آورد و در غزوهٔ حنین با غازیانِ اسلام شرکت ورزید از دربار رسالت صد شتر و چهل اوقیه زر سرخ انعام یافت۔

لیک چوں مکہ فتح کرد جناب — حکم یغما[۱] نداد با اصحاب

ہجرت مصطفیٰ[ص] تو اے دانا — کن مقابل بہ ہجرت موسےٰ[ع]

قوم موسےٰ[ع] ز قبط[۲] مال ربود — لیکن آن مال باز رد ننمود

قوم سیّد نہ مال از کس[۳] برد — بلکہ مال و متاع خود بسپرد

باورت نیست گر سخن از ما — یاد آور صہیب[۴] رض رومی را

مرقد انبیاء[ع] نہفت خدا — از نگہ ہائے مردم دنیا

مرقد آن شہنشہِ اعظم — داشت در پیش دیدگان امم

تا ابد انند گوشہ دیں است — بعد حق داور جہاں ایں است

۱ یغما بالفتح وغین معجمہ بمعنی غارت و تاراج جملہ اہل سیر متفق اند کہ چوں سید ولد آدم علیہ السلام شہر مکہ را فتح نمود باوجودیکہ از دست قریش تکالیف شدیدہ برداشتہ بود مگر مارشل لا ر جاری نکرد بلکہ لاتثریب علیکم الیوم فرمودہ جرم ایشان معاف فرمود ۲ قبط بالکسر ساکنانِ مصر قوم فرعون در کتاب خروج موسیٰ مرقوم است کہ چوں بنی اسرائیل خواستند کہ ہمراہ موسیٰ از ملک مصر بجانب وادی ہجرۃ کنند از قبطیان مصر اوانی فضہ و ذہب و ظروفِ نقرہ و طلا و زیور و جامہ ہائے فاخرہ بہ بہانہ عروسی عاریت گرفتہ با خود بردند و روئے بصحرا نہادند کتاب خروج ۳۴ ۔ ۳ قاطبۃً مورخین حتیٰ کہ متعصبان یورپ نیز اعتراف دارند کہ کفار مکہ باوجود عناد مذہب سید الثقلین را امین یقین میکردند و امانات خود را پیش حضرت ودیعت می نہادند۔ چوں بوجہ عناد مذہب ارادۂ قتل ذات اقدس نمودند۔ آں امین وحی رب العالمین از مکہ ارادۂ ہجرت مصمم کردہ و دائع دشمنان جان خود را با پسر عم خود علی مرتضیٰ سپردہ تاکید نمود کہ امانات را بمواجہ اکابر قریش بمالکانش سپردہ بمدینہ برسد۔ ۴ صہیب رومی رضی اللہ عنہ در مکہ بسبیل تجارت مال فراوان بہیش خود گرد آوردہ بود چوں از جور و جفائے اعدا سخت اذیت یافتہ از مکہ بمدینہ عزم ہجرت کرد۔ کفار قریش سد راہ گشتند کہ درمیان شہر ما تجارت کردہ مال جمع نمودۂ تا جمیع مال را بما نسپاری نگذاریم کہ از مکہ قدم بیرون نہی صہیب ہمہ اندوختہ خویش پیش کفار گذاشتہ راہ سفر برداشت۔

در جہاں ہیچ پادشائے نیست — غیر او ہیچ دہ خدائے نیست
سرور ملک و ملت بیضاست — کدخدا دہ خدا رسول خداست

عیسیٰؑ از دوستان[۵۱] عداوت دید — سیدؐ از دشمنان[۵۲] مودت دید
رفت عیسیٰؑ ز دوستان ناشاد — مصطفیٰؐ از صحابہؓ یافت مراد

قوم موسیٰؑ نداشت عادت حرب — ضرب میخورد بلکہ بر سر ضرب
پیش فرعونیاں وقار نداشت — کشتنش ہیچ اقتدار نداشت
کار ہر مرد در خرابی بود — خاکروبی و تون تابی بود
ہر زنے بود لب بغصہ گزے — خارکش خشت زن[۵۳] پژاوہ پزے
التجا بر خود بموسےٰؑ و ہارونؑ — بر دآن قوم گشتہ خوار و زبون
لیک قوم عرب ہمہ آزاد — خو گرفتہ بشر و شور و فساد
بود فرعون ہر سلحشورے — ما در فتنہ را ہمین پورے
تند خو جنگجو و بس بے باک — چیرہ و چست و چابک و چالاک
صد ہزاراں ہلالؓ[۵۴] رستم کش — در یکے حملہ سام و نیرم کش

[۵۱] پطرس و یہودائے اسقریوطی ہر دو از دوستان مسیح بودند اما پطرس انکار مسیح کرد (انجیل یوحنا ب) و یہودا بطمع چند درم قوم یہود را بر قتل مسیح رہبری کرد [۵۲] عکرمہ بن ابی جہل و ابوسفیان و وحشی و غیرہم ہمہ بحالت کفر دشمن جان سید الانام بودند و انجام کار اسلام آوردہ بر سید عالم جان فدامی کردند [۵۳] مصریان در خدمت گرفتن بر بنی اسرائیل سختی نمودند و در کار خشت زدن و کہگل نمودن و کشاورزی زندگانی ایشان را تلخ ساختند [۵۴] ہلالؓ بن علقمہ قاتل رستم یکدست سر عسکر فوج ایران کہ برائے جنگ کردن با غازیان اسلام آمدہ بود۔

قیصر روم رانداده خراج ‌ ‌ ‌ نه بکسرائے پارس داده باج

یاد دارد زمانهٔ غدّار ‌ ‌ ‌ یوم ذی قار[1] و نخله[2] یوم جفار[3]

یوم نشّاش[4] و قرن[5] و یوم سفار[6] ‌ ‌ ‌ یوم اعشاش[7] و ظهر[8] و یوم سنار[9]

یوم کنفے عروش[10] و یوم غبیط[11] ‌ ‌ ‌ یوم سلّان[12] و یوم درک[13] و قیط[14]

یوم سوبان[15] و یوم حنو[16] و فجار[17] ‌ ‌ ‌ یوم یسبان[18] یوم وجّ[19] و نسار[20]

این همه روزهائے بد آثار ‌ ‌ ‌ هست مشتے نمونه از خروار

قوم دیوانه ملک ویرانه ‌ ‌ ‌ هر دو اندر زمانه افسانه

در چنین روزگار شورش عام ‌ ‌ ‌ یافت بعثت جناب خیر[21] انام

ه۱ یوم ذی قار از ایام عرب بزرگترین و نخستین روزے است که بنی شیبان بر لشکر خسرو پرویز عجم ظفر یافتند ه۲ بالنون مفتوحه و خائے معجمه نام مقامے است مابین مکه و طائف که در انجا میان قریش و کنانه مصاف روداد ه۳ یوم جفار بکسر جیم روز معرکه بکر و تمیم ه۴ یوم النشاش بالنون المفتوحه و الشین المعجمة المشدده نام وادی جائے مصاف بنی عامر و اہل یمامه ه۵ یوم القرن و قرن نام کوہے که در دامن آن مابین خثعم و بنی عامر کارزار دافع گشته ه۶ یوم سفار و سفار نام چاہے بالکسر مثل قطام و چاہ رحر بگاه بنی بکر و بنی تمیم ه۷ اعشاش بفتح الہمزه و العین المہمله نام جائیکه بنی شیبان و بنی مالک رزم آراستند ه۸ ظہر درین روز بنی عمرو بنی تمیم و بنی حنیفه میدان مقاتله آراستند ه۹ سنار نام کوہے است امرء القیس گوید ع و علے السنار و یذبل ع پیش روئے آن کوه بنی بکر و بنی تمیم حرب و ضرب نمودند ه۱۰ کنفے عروش روز محاربه که دران حمام بن حمل حاجب زراره اسیر گشته ه۱۱ یوم الغبیط روز محاربه بنی یربوع ه۱۲ سلان ارض تہامه قریب یمن دران مقام عامر ملاعب الاسنه گرفتار گشته ه۱۳ الدرک بسکون الرا ر یوم بین الاوس و الخزرج ه۱۴ یوم الوقیط روز دغائے تمیم و بکر بن وائل ه۱۵ یوم السوبان روز قتال بنی عبس و بنی حنظله ه۱۶ یوم الحنو روز پیکار بکر و تغلب ه۱۷ ایام فجار چار است (۱) روز اول کنانه و ہوازن (۲) روز دوم قریش و کنانه (۳) روز سوم کنانه و بنی نصر (۴) روز چہارم قریش و ہوازن جدال و قتال کردند در روز چہارم فجار عمر شریف سرور عالم ہفده سال رسیده بود اگرچه بذات مبارک قتال نفر مود اما بنی اعمام را تیر میداد ه۱۸ یسبان ہا یائے مثناة تحتانیه نام موضع که بنی فزاره با جشم بن بکر قتال کردند ه۱۹ یوم وج روز محاربه بنی ثقیف و خالد بن ہوزه ه۲۰ النسار بکسر النون جبال صغار بنی حنیفه و بنی تمیم درین ہیجا نمودند

بود مشکل عرب نمودن زیر — زانکہ ہر فرد بود شیر دلیر

ملک شد دار عدل از حلمش — قوم شد ذات فضل از علمش

ملک را داب مملکت آموخت — قوم را طرز سلطنت آموخت

قوم موسیٰ چو طائران قفس — کردہ از خوف ظلم حبس نفس

نہ زہیر[۵۱] اندراں نہ عنترہ[۵۲] — مثل خنسا[۵۳] دران نہ شاعرہ

لیک قوم عرب زباں آور — جملہ عذب البیان سخن گستر

حرف چوں بر زباں ہمیراندند — از ارتجال[۵۴] قصیدہ مے خواندند

کس ز تعداد شاعران عرب — نیست آگہ بغیر حضرت رب

ہر سخنور عجب بدیہہ[۵۵] طراز — سحر پرداز و در سخن ممتاز

ہر زنے خوش بیان شاعرہ — در ادائے کلام ماہرہ

گفتہ شعرے شگرف بر ہر حرف — بذلہ سنجان قاصرات الطرف[۵۶]

بنگر اندر گراسہائے ادب — نغز گوئی شاعرات عرب

خطبہ خواندن بہ پیش شان مشکل — حرف راندن بہ پیش شان مشکل

لیک سیدؐ چو سورہ برخواند — عالم شاعری بحیرت ماند

---

۵۱ زہیر بن ابی سلمی المزنی صاحب معلقہ امن ام ادنی دمنۃ لم تکلم ۵۲ عنترہ بن شداد العبسی صاحب معلقہ ہل غادر الشعراء من متردم ۵۳ خنسا بنت عمر الشرید بر علم خیمہ اش نگاشتہ بودند اشعر العرب یعنی زیادہ مرثیہ گوئندہ عرب در اسد الغابہ مرقوم است اجمع اہل العلم بالشعر انہ لم یکن امرأۃ قبلہا ولا بعدہا اشعر منہا دانایان شعر اتفاق کردہ اند کہ ہیچ زنے نہ پیش از و نہ پس از و مثل او شعر گو نہ بود است نابغہ ذبیانی نسبت او گفت است انت اشعر من کانت ذات الثدیین جریر را پرسیدند کہ اشعر شعرا کیست گفت انا لولا الخنسا ۵۴ ارتجال بے اندیشہ و بے تامل چیزے گفتن و بے اندیشہ بسیار شعر و خطبہ گفتن ۵۵ بدیہہ بے اندیشہ بہ سخن آمدن و ناگاہ آمدن چیزے و شعر و مثل کہ برمحل خواندہ شود ۵۶ قاصرات الطرف زنانیکہ گوشۂ چشم بسوئے غیر شوہر نہ گردانند۔

نامور کعب[1] نامدار لبید[2] | آیتے خوانده از کلام مجید
کرده با عجز خویشتن اقرار | ترک دادند گفتن اشعار

شاعرے گر قصیده میخواندے | از طلول[3] و دِمَن[4] سخن راندے
هرزه دیوانه وار در اشعار | گریه مے کرد بر رسوم[5] الدار
گاه تشبیب بر زنے کردے | گاه تعریف گردنے[6] کردے
ادب آموز شاعران عرب | کرد آگاه شان ز حسن ادب
خُلق شان را عجب تغیّر داد | شعر گردید راستی بنیاد
کج نشینان بزم شعر و ادب | همه گشتند راستی مطلب
در عرب کے کتاب حکمت بود | کے ورا کار با شریعت بود

در اثولوجیا[7] سبق برده | دم عیسیٰ[10] به پیش او مرده
در بیان مصقع[8] و فصیح زمن | پور عمران به پیش او الکن[9]

[1] کعب بن زهیر بن ابی سلمی المزنی دارائے قصیده بانت سعاد [2] لبید بن ربیعة الانصاری صاحب معلقه عفت الدیار محلها فمقامها [3] طلول نشانهائے خانهائے ویران [4] دِمن بکسر اول وفتح میم مزبله و خاکروبه [5] رسوم الدار نقوش خانهائے ویران [6] گُردن۔ پهلوان [7] اثولوجیا علم ما بعد الطبیعی۔ علم الهیات معرب تهیالوجی [8] مصقع بالکسر فصیح و بلیغ [9] الکن۔ آنکه زبانش در ادائے سخن گرفته شود بعض مفسرین در تحت آیه قال رب اشرح لی صدری ویسر لی امری واحلل عقدة من لسانی یفقهو قولی می نگارند که روزے فرعون جناب موسیٰ را در عهد طفولیت سر زانوے خود نشانده بود حضرت ایشان دست بازید ریش مرصع او را گرفت فرعون برهم شده حکم بقتل داد آسیه خاتون گفت کودک جوهر رخشان را دیده دست بسوئے آن دراز کرد است اگر انگر پاره را به بیند دست بدان خواهد رسانید فرعون طشت پر آتش پیش موسیٰ گذاشت جبریل دست موسیٰ را گرفته بسوئے جمرات آتش برد تا یک جمره برداشته در دهان انداخت و زبانش را قدرے اذیت از آن رسید و عقده افتاد بدین وجه کلامش بخوبی مفهوم نمی شد۔ والله اعلم

سر منبر چو خطبه می گفتے | در معارف بسے دُرر سفتے
در شجاعت بدهر نام آور | کرد اصنام را ز ملک بدر
در فتوت سر آمد آفاق | در مروت کریم نیک اخلاق
در امانت امین[1] دشمن و دوست | در شهامت معین دشمن و دوست
در صداقت عدیل خویش نداشت | در کرامت بدیل خویش نداشت
گفت بوجهل صادقت[2] دانم | لیک در کار وحی حیرانم
در حیا رشک صد هزار عذرا[3] | گوهر شرم جوهر سیما
در تواضع میان انجمنے | می نشستے به پیش پیره[4] زنے

ف[1] ذات همایون صفات سرور کائنات علیه افضل الصلوات پیش از بعثت و بعد از بعثت در قریش و ساکنان بطحا به لقب امین شهرت میداشت چنانچه ابو العاص داماد نبی کریم صلی الله علیه وسلم نسبت سیدهٔ زینب زوجه خود میگوید ۔ ذکرت زینب لما درکت ارما ۔ فقلت سقیا لشخص یسکن الحرما ۔ بنت الامین جزاها الله صالحة ۔ وکل بعل یثنی ما الذی علما یعنی من بموضع ارم گذشتم و زینب را یاد کردم و دعا دادم که الله تعالی آن ذات را خوش دارد که در حرم سکونت درزیده است دختر امین صلی الله علیه وسلم خدا او را جزائے خیر دهاد هر شوهر تعریف آن میکند که میداند ف[2] ابو جهل با وجود آن عداوت شدید که با رسول رب مجید میداشت نسبت سید عالم گواهی میداد که انا لا نکذبك ولکن نکذب بما جئت به ۔ من ترا هرگز دروغگو نمیگویم بلکه آن چیز را دروغ میدانم که تو آورده (رواه الترمذی) ف[3] عذرا دختر دوشیزه عن ابی سعید الخدری رضی الله عنه قال کان رسول الله صلی الله علیه وسلم اشد حیاء من العذراء فی خدرها وکان اذا کره شیئاً عرف فی وجهه (رواه الترمذی) ابو سعید خدری رضی الله عنه میگوید فخر رسل صلی الله علیه وسلم در حیا از دختر دوشیزه که در پرده می باشد زیاده بود چون چیزے را ناپسند میکرد بزبان نمی گفت اما آثار کراهت در روئے مبارک یافته می شد ف[4] عن انس بن مالك رضی الله عنه ان امرأة جاءت الی النبی صلی الله علیه وسلم فقالت له ان لی الیك حاجة فقال فی ای طریق المدینة شئت اجلس الیك (رواه الترمذی) انس بن مالک رضی الله عنه میگوید که زنے (مسلم میگوید که در عقل او فتور بود کان فی عقلها شیئ) پیش نبی صلی الله علیه وسلم آمده عرض کرد یا رسول مرا با تو کاریست حضرت فرمود در کوچه هائے مدینه هر جا که میخواهی پیش تو می نشینم ۔ و مسلم می گوید فخلی معها فی بعض الطرق حتی فرغت من حاجتها ۔ سرور عالم با او در یک گذرگاه بنشست و سخن او را شنید چون آن زن از سخن خود فارغ شد بجال خود برفت ۔

رد نمیکرد دعوت مملوک[1] — خوش همی داشت صحبت صعلوک[2]

می نمودے عیادت مرضے[3] — گرچه بودے زمنکران خدا

بودش اکثر طعام خبز شعیر[4] — خواه بودے خمیر خواه فطیر

اے بسا شب که گرسنه[5] خفتے — با صحابه نه حال خود گفتے

در عبادت چنان قدم میداشت — که ورا هر دو پا[6] ورم میداشت

در سیاست مقنن اعظم — در رسومات مصلح انجم

در صف کارزار سر عسکر — فاتح بدر و طائف و خیبر

ف۱ عن انس بن مالك رضی الله عنه قال كان رسول الله يعود المرضى ويشهد الجنائز ويركب الحمار ويجيب دعوة العبد (رواه الترمذی) انس بن مالک رضی الله عنه میگوید که سید الثقلین علیه السلام برائے عیادت بیماران تشریف می برد بر جنازه صحابه حاضر می شد و بر زین خر می نشست و دعوت غلام قبول میکرد ف۲ صعلوک بالضم فقیر و درویش محتاج ف۳ نسبت عیادت مرضی در المواهب الدنیه آمد است فقد عاد صلى الله عليه وسلم غلاماً يهوديا كان يخدمه فقعد على راسه یعنی رحمة للعالمین علیه صلوات رب العالمین برائے بیمار پرسی یک بچه یهودی که خدمت جناب میکرد تشریف ارزانی داشت و نزدیک بالین سر او نشست ف۴ عن عائشة رضی الله عنها قالت ما شبع آل محمد صلى الله عليه وسلم من خبز الشعير يومين متتابعين حتى قبض رسول الله صلى الله عليه وسلم ام المومنین جناب عائشه صدیقه رضی الله عنها میفرماید که آل محمد صلی الله علیه وسلم دو روز متواتر از خبز شعیر شکم سیر نشدند تا وقت وفات آنحضرت روحنا فداه ف۵ عن ابن عباس رضی الله عنه قال كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يبيت الليالى متتابعة طاوياً هو واهله لا يجدون شيئاً جناب ابن عباس رضی الله عنه گفته است که بسا اوقات سید الرسل صلی الله علیه وسلم پے در پے در شبا روز گرسنه خفتے و برائے اهل بیت او چیزے موجود نبودے صاحب مواهب الدنیه می نویسد کان صلى الله عليه وسلم لشرف نفسه وفخامة منصبه يبالغ فى ستر ذلك عن اصحابه یعنی نبی کریم بباعث شرف نفس و بزرگی منصب نبوت در پوشیده داشتن فاقه کشی خویش از صحابه مبالغه مے نمود — ف۶ عن ابی هریرة رض قال كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يصلى حتى ترم قدماه - ابو هریره روایت میکند که سید المرسلین صلی الله علیه وسلم آنقدر در نماز قیام میفرمود که هر دو پائے مبارکش ورم میگرفت +

در نبوت چو یافت اوج کمال | خاتمش خواند ایزد متعال
هر فضیلت که آیدت بخیال | بود در ذات او بوجه کمال
خلق کرده خدا به خلقِ عظیم[1] | ساخت بالمومنین رؤف رحیم[2]
آفریده ز رحم رب ودود | رحمت عالمش[3] لقب فرمود
خلق او بود زانکه لبس لیّن[4] | همه دشوار شد برو هیّن[5]

درعرب آنچنان چراغ افروخت | که لغات عرب جهان آموخت
آن زبان از لغات گوناگون | گشت گنجینهٔ علوم وفنون
قوم شد معدن سخا وکرم | شد زبان مخزن علوم وحکم
ورنه بوده بگوشهٔ پنهان | رخ نهفته ز بزم عالمیان
شد زمین قدوم آن حضرت | در جهان زنده ملک و قوم ولغت
به ز عیسےٰ نمود درمانے | مرده جاں قوم یافت زو جانے
قوم گردید زندهٔ جاوید | مهر ساں نام هر یکے تابید
رفت موسےٰ لغات عبرانی | کس نیاموخت غیر کنعانی
نیست تورات پیش اهل نُهیٰ | جز روایت ولیک بالمعنیٰ

---

[1] قال الله تبارک وتعالیٰ انک لعلی خلق عظیم۔ بدرستیکه اے محمد تو بر خلق بزرگ هستی۔
[2] قال الله تعالیٰ لقد جاءکم رسول من انفسکم عزیز علیه ما عنتم حریص علیکم بالمومنین رؤف رحیم۔ هر آئینه بدرستی وراستی که آمد بشما رسولے از شما دشوار وسخت بود برو آنچه برنجید از گناه حریص است بر اسلام شما وبا مومنان مهربان است وبخشاینده۔ [3] وقال الله سبحانه وتعالیٰ وما ارسلنک الا رحمة للعالمین۔ اے محمد نفرستادیم ترا مگر رحمت برائے عالمیان۔ [4] قال الله تعالیٰ جل جلاله فبما رحمة من الله لنت لهم۔ چه قدر رحمت خدا است که تو برائے مردمان نرم دل گشته۔ [5] هیّن بالفتح وتشدید آسان۔

آنچه نازل شد است بر موسیٰؑ
وا بگو پیش تو کہ ہست کجا

ما بہ الفاظ معنیش جوئیم
در پئے لفظ و معنیش پوئیم

تو بالفاظ آن نداری کار
گوش ما عاشق است بر گفتار

رفت عیسیٰؑ ولے زبانش را
گشت وسعت نہ آنقدر پیدا

قوم دیگر دران سخن راندے
یا ورا مالک فنون خواندے

بلکہ این ہم زخلق ماند نہان
گفت او وعظ در کدام زبان

بود عبری و یا کہ سُریانی
بود رومی و یا کہ یونانی

بعض گویند در ارامی بود
نیست لیکن درین زمان موجود

اصل انجیل او نشد معلوم
کہ کجا بود و گشت کے معدوم

نیست انجیل حضرت عیسیٰؑ
غیر معروف مرقس و لوقا

یا کہ منسوب متّی و تُوما
یا بر بناس یا کہ یوحنّا

باز آنہم بلفظ ایشان نیست
پیش اہل صلیب پنہان نیست

اختلاف تراجم اینہا
ہست اضحو کہ از پئے دنیا

ہیچ ملفوظ عیسئے مریمؑ
نیست محفوظ در میان امم

لیک ہر لفظ آن شہنشہ دین
ہست محفوظ پیش اہل یقین

بنگر اعجاز شہ لغات عرب
رفت در مصر و شام و روم و حلب

ہند شد از قدومش آبادان
اندلس شد ز فیض او ریّان

یک کتابے صغیر یا کہ کبیر
ہمچو قرآن نگشت عالمگیر

بلکہ اشعار جاہلان عرب
زندہ قرآن نمودہ بہر ادب

ورنہ رفتے معلقات ہبا
کس نہ کردے دران نظر اصلا

زند و پازند[1] پیش گبران[2] بود
بود خارج ولے زگفت و شنود

کس زایرانیان نمی فہمید
غیر ساسانیان[3] نمی فہمید

زانکہ از بہر ساکنان دیار
پہلوی[4] بود یا دری[5] گفتار

موبدے[6] گرد را انجمن خواندے
مرد پیچواک[7] پیش بنشاندے

ترجمان گر نہ ترجمہ گفتے
ہیچ کس زند را نہ بشنفتے

ور شنفتے نہ ہیچ فہمیدے
رو سنا یا نہ ہر طرف دیدے

از زبان عرب چو خطبہ شنفت
زند را دور باش ایران گفت

پیش تازی چو عجز زند بدید
پہلو از زند پہلوی دزدید

ساخت ایران زدل فراموشش
ہند در سورت[8] کرد روپوشش

---

[1] زند، نام کتاب زردشت او دعویٰ میکرد از آسمان برمن نازل شد است - ابتدائش این است ہوزامیم فہ مزدام ہنر ہرماس ہرشیور ہردیور - زند بمعنی آتش [2] پازند - آلۂ آہنی کہ بدان آتش وا خگر از آتشدان میگیرند ہندیان دست پناہ میگویند بمناسبت ہمیں معنی تفسیر کتاب زند را پازند میگفتند - گویند استا ترجمہ پازند است بعضے برانند زند و پازند بر اسہما جدا جدا دو کتاب است - پازند بازاے عربی و فارسی ہردو درست [3] ساسان - پنج کس نام مبدا اشتند ساسانیان اولاد ایشانند ساسان نخستین پسر بہمن بن اسفندیار بود چون بہمن دختر خود ہمائے را بفتوی شریعت زردشت بہ زنی گرفتہ تاج شاہی بر سرش نہاد و عنان مملکت بدستش داد ساسان روزگار را نا مساعد یافتہ دست بر مملکت افشاندہ و در آتشکدہ نوبہار بلخ بنا کردہ گشتاسپ بدرس و تدریس زند و پازند نشست (بقیہ بر ص ۲۸)

زند و استا و پهلوی و دری	گشت صید عرب چو کبک دری
بے ثمر بود بید اہل ہنود	مجرمش چھتری و ویش نبود
بود ممنوع بہر یک شودر	کہ کند بر کتاب بید نظر
کرد کے بید دعوی از الہام	گفت کے آمد ستم از علام

بقیہ حاشیہ ص۲۷ - بعد از حملہ سکندر چون نسل کیان از تخت شاہی برافتاد و دارائے بن داراب بن ہمائے کشتہ شد در آخر ایام سلطنت ایران باز بہ اولاد ساسان منتقل شد نوشیروان و ہرمزد پرویز از ایشان بودند ساسان پنجم قریب العہد شاہ یزدگرد بود - دانایان زبان برانند کہ ساسان مثل سنجر فقیر بے نوا و گدا را گویند و اولاد ساسان این لقب را باوجود شاہی برائے خود باعث فخر و مباہات میدانستند۔ ۵۴ پہلوی نام زبانے است از ہفت زبان فارسی و آن زبان شہری است چہ پہلو بمعنی شہر است و بعضے گفتہ اند کہ منسوب است بہ پہلہ کہ سرزمین رے و اصفہان و دینور است و جمعے برانند کہ پہلوانان پائے تخت کیان بدان تکلم میکردند و برخے از اہل لغات فرس بران رفتہ اند کہ پہلوی منسوب بہ پہلو است بمعنی اعیان و ارکان سلطنت۔ و مجازاً بر محل اجتماع ایشان کہ اردوے شاہی است اطلاق مے کنند۔

۵۵ دری - این نیز زبانے است از ہفت زبان فارسی کہ بدرہ کوہ نسبت دارد چہ در زمانہ سابق در درہ ہائے کوہ روستایان جبال بدان ناطق بودند چون زبان شان خالص و بہ زبان دیگر مخلوط نبود از این - و فصیح میدانستند۔ و اکثرے را خیال است کہ در زمان بہمن بن اسفندیار چون مردم از اطراف و جوانب بدرگاہ او می آمدند و مردم زبان یکدگر را نمے فہمیدند بہمن دراز دست فرمان داد کہ زبانے وضع کنند و بر در پادشاہ بدان حرف زنند تا ہمہ مدعائے یکدیگر را بآسانی بفہمند لہذا دری نامیدند یعنی زبان دری خانہ شاہی - و این زبان از سائر زبانہائے فارسی کہ پہلوی - و فارسی صرف - و زاولی - و سکزی - و سغدی است فصیح تر و شیرین تر است ۵۶ موبد - حکیم و دانشمند آتش پرستان مو بمعنی حکمت بد بفتح بمعنی صاحب معنی ترکیبی صاحب حکمت بعضے بضم میم و کسر بائے موحدہ گفتہ اند۔

۵۷ پچاک - ترجمان ۵۸ بعد فتح ایران چون گبران از ملک فارس بدر افتادند و در ہند سورت جا گزیدند۔

کس نداند مصنف او کیست ۔۔۔ یا ز مردم مؤلف او کیست

بید در ملک ہند ماند نہان ۔۔۔ رفت بیرون کجا ز ہندستان

مصریان کے تلفظش دانند ۔۔۔ چینیان درس او کجا خوانند

من بقربان لطف میر عرب[1] ۔۔۔ رفت بنت[1] حجاز تا یورب

مصر و کنعان ز فر اُتش نازان ۔۔۔ ہندیان بر تلاوتش قربان

بنگر اعجاز حضرت قرآن ۔۔۔ کہ محیط است بر جہات جہان

از بدائع خزینۂ[2] دارد ۔۔۔ وز صنائع دفینۂ دارد

گر نجات ابد ترا باید ۔۔۔ درس قرآن خواندنت شاید

ہست قرآن کلید باب فتوح ۔۔۔ قوت روح است و ہست قوّت روح

ہست قرآن کلام ربانی ۔۔۔ دلربا حرف یار پنہانی

زند و پاژند و بید را بنگر ۔۔۔ نیز انجیل را بخوان یکسر

آنچہ اوصاف حق کلام مجید ۔۔۔ کردہ تلقین بہ مردم از تمجید

وا بگو پیش مجمع احباب ۔۔۔ کرد تصریح آن کدام کتاب

سرّ توحید حق بیان کرد است ۔۔۔ صد دلائل بران عیان کرد است

---

[1] بنت الحجاز کنایہ از لغت عرب [2] نسبت یک آیہ کریمہ قرآن مجید وقیل یٰارض ابلعی ماءك ویٰسماء اقلعی وغیض الماء وقضی الامر واستوت علی الجودی وقیل بعداً للقوم الظلمین ۔ صاحبان مفتاح وکشاف و دلائل الاعجاز و اسرار البلاغہ می نویسند کہ در وجوہ فصاحت و بلاغت و اسلوب کلام و حسن نظام آنچنان واقع شدات کہ در سلک تحریر آوردن مشکل است چون این عجالہ وسعت ایراد آن ندارد باید کہ بجہت تفصیل آن کتب محولہ مطالعہ نماید۔ [5] یغوص البحر من طلب اللآلی ۔ گوہر طلبی روئے سوئے دریا کن

در بیان بر ثبوت دعوی خویش   میکند صد دلیل و برهان پیش
فقر و شاهی بیا از و آموز   هر چه خواهی بیا از و آموز
شهر[1] یاری بیا از و آموز   خانه داری[2] بیا از و آموز

خانه بر دوش مانند بن مریم[ع]   داد تعلیم کدخدائی کم
پیر زردشت هم مجیره ماند   از نا اهل نه هیچ حرفے نه زاند
گوتم آوارگی نمود پسند   گشت بیگانه از زن و فرزند
سید ما چو کار دین آراست   کرد قانون کدخدائی راست
سید ما امامه[3] پرورداست   یا امامه اسامه[4] پرورداست
بهر تفریح سید خوشخوے   بود بغا امامه خوشگوے
بر پدر مرده چون پدر می زیست   اشک میریخت گر یتیم گریست
آنچه کرده بدختر[5] و داماد.   کس ز پیغمبران ندارد یاد

---

[1] شہر یاری. سیاست. مدن [2] خانه داری - تدبیر منزل [3] سنتنا امامه بنت ابی العاص دختر بلند اختر سیده زینب بنت رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم را بعد وفات پدرش ابوالعاص و مادرش زینب سرور عالم در کنار عاطفت خود پرورش میفرمود. [4] اسامه بن زید ام المومنین سیده صدیقه روایت دارد - عن عائشه رضی اللہ عنها قالت اراد النبی صلی اللہ علیه وسلم ان ینحی مخاط اسامة قالت عائشه و عنی انا الذی افعل قال یا عائشه احبیه فانی احبه کہ نبی کریم صلی اللہ علیه وسلم یکبار خواست که آب بینی غلام زاده خود اسامه را بدست مبارک پاک کند عائشه عرض کرد که یا رسول اللہ بگذار من پاک می کنم فرمود اے عائشه این را محبوب دار که من هم این را محبوب میدارم. [5] در روایت است که در شب زفاف فاطمه جناب رسولخدا صلعم علی و فاطمه را در حجره کرد دروازه را بدست مبارک خود بند نمود

بار بائب چنان نمود احسان	کس ز پیغمبران ندادہ نشان
پور دختر بہے گہے در آغوشش	دختر دخت گاہ بر دوشش
گہ مدارات میہمان کردے	گہ مواسات ناتوان کردے
زید را کرد آنچنان دلشاد	پدر و مادرش برفت از یاد

١ تمام قصص انبیائے کرام را لتورہ و امعان و نیز کتب مندرجہ بیبل را دیدہ شد است اما ثابت نشد است کہ ہیچ پیغمبرے ربیب یا ربیبہ را پرورہ باشد حضرت داؤد با چند زن بیوہ نکاح کردہ بود مگر ہیچ زن پسر یا دختر از شوہر پیشین با خود نہ داشت ربیب پروری ہم خاصۂ سرور عالم تعلق داشت ٢ عن ابی قتادہ الانصاری ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان یصلی وہو حامل امامہ بنت زینب بنت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ولابی العاص بن ربیعۃ بن عبد شمس فاذا سجد وضعہا واذا قام حملہا رواہ البخاری۔ نبی کریم با امامہ آنقدر محبت داشت کہ نماز میخواند و امامہ را بر دوش می نشانید بوقت سجدہ او را بر زمین می نہاد و باز او را بر میداشت ٣ عن ابن عباس قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حامل الحسن بن علی علی عاتقہ رواہ الترمذی۔ ابن عباس رضی اللہ عنہ روایت میکند کہ اکثر نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم حسن بن علی رضی اللہ عنہ بر دوش مبارک خود سوار می ساخت ٤ زید ابن حارثہ کنیتش ابو اسامہ از خاندان بنی طے ہنوز ہشت سالہ بود کہ با مادر خود سعدے بنت ثعلبہ بارادہ ملاقات قبیلہ خویش بسفر رفت در اثنائے راہ قطاع الطریق او را با مادرش باسیری گرفتہ و از مادر جدا کردہ در سوق عکاظ بردند حکیم بن حزام بن خویلد او را برائے عمہ خود جناب خدیجہ بنت خویلد خرید و خدیجہ بسید المرسلین بخشید پدر و عم زید آگاہی یافتہ با زر فدیہ پیش نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم رسیدند آنجناب خیار بزید سپرد زید کہ مرحمت نبی رؤف و رحیم بیش از مادر و پدر خود بر حال خود دیدہ بود دست از دامن عاطفت رسول فداہ امی و ابی برداشتن را فلاح دارین خود ندید۔ سرور عالم وفاشعاری زید را ملاحظہ فرمود در حرم کعبہ تشریف بردہ بصدائے بلند پیغام حریت او را بلند آوازہ ساخت و عرش را بہ پسر خواندگی برداشت و با ام ایمن نکاح بست اسامہ بن زید از بطن اوست پس از ان سرور دنیا و دین دختر عمہ خویش زینب بنت جحش را در زنی او داد۔ زید کہ باوجود حصول آزادی در نگاہ بعض اشخاص داغ غلامی بر دامن عزت میداشت دوشیزۂ دودمان قریش رئیسہ بنت رئیس در نکاح زید ماندن کسر شان خویش میدید از ین رو وفاق بشقاق مبدل شد حتی کہ بطلاق و فراق نوبت رسید۔ زید را در شعبہ سید عرب صلی اللہ علیہ وسلم امیر الجیش مقرر ساختہ بر سریہ موتہ فرستاد و آن پسر خواندہ سرور کائنات فائز بشہادت گردید۔ زید در شمار آن چہار نفوس است کہ تمغائے اولیت فی الاسلام حاصل کردہ اند۔ اعنی سیدۃ النساء العالمین ام المومنین خدیجہ و صدیق اکبر و علی مرتضی و زید بن حارثہ رضی اللہ عنہم زید شرفے خاص دارد۔ کہ نامش در قرآن مجید آمدہ است۔

دید چون خواہر[1] رضاعی خویش — لطف با وے نمود از حد بیش
گاہ با عمہ[2] گاہ با زن عم[3] — لطف کردے کہ کس نماید کم
ہر نبی[4] بود دودمان پرور — سید ما[5] مگر جہان پرور
سید ما ربیب[6] پروردے — از کرم نیم خورد او خوردے

ف۱ خواہر رضاعی سید ولد آدم صلے اللہ علیہ وسلم جناب شیما یا شما نامش حذافہ بنت حارث بن عبد العزی بن رفاعہ مادرش حلیمۂ سعدیہ مرضعۂ نبی کریم در ایام رضاعت سرور انام را در آغوش خود بمحبت مے پرورید چون بنی ہوازن سر رعونت برداشتہ با غازیاںِ اسلام محاربہ کردہ ہزیمت یافتند و زنان و فرزندان را در اسیری گذاشتند شیما نیز بحالت اسیری پیش فاتح بدر و حنین رسید سید الثقلین او را شناختہ از جا برخاست و ردائے دوشِ مبارک زیر پایش گسترد و کنیز و غلام و اشتر و بز و گوسفند مرحمت کردہ مرخص داشت۔

ف۲ عمۂ رسول خدا جناب صفیہ بن عبد المطلب خواہر سیدنا حمزہ مادر سیدنا زبیر رضی اللہ عنہا خیلے با شجاعت و بسالت طبع شعر میداشت سرور عالم را با ذات وے محبت عظیم بود با دے اکثر مزاح ہم میکرد و او را ہمیشہ از خود خوشنود میداشت ف۳ زن عم نبی دو کس بودند یکے فاطمہ بنت اسد بن ہاشم بن عبد مناف زوجۂ ابی طالب بن عبد المطلب بن ہاشم بن عبد مناف مادر سیدنا علی مرتضیٰ و جعفر و عقیل ھی اول ھاشمیہ ولدت لھاشمی آنحضرت نسبت او فرمودہ لم یکن بعد ابی طالب ابر بی منہا بعد ابو طالب کسے بر من زیادہ از وے مہربان نبود و بر وفات او فرمود کنت امی بعد امی بعد مادر من تو مادر من بودی و قمیص خویش را برائے کفن او عطا فرمود و در قبر او در شدہ استراحت نمود تا از فشار قبر امین بماند۔ دیگر ام الفضل لبابہ نام بنت حارث بن حزن الہلالی زوجہ حضرت عباس بن عبد المطلب عم نبی خیلے عابدہ و زاہدہ بود و بوجہ خواہر ام المساکین زینب بودن سر اقدس مصطفےٰ صلے اللہ علیہ وسلم را شانہ کردے۔ ف۴ نبوت انبیائے سابقین علیہم السلام یا مختص الامر بود یا مختص الوقت یا مختص المقام بد۔ مگر نبوت خاتم النبیین بحکم وما ارسلناک الا رحمۃ للعالمین و نیز بفحوائے وما ارسلناک الا کافۃ للناس و بمضمون صداقت مشحون انی رسول اللہ الیکم جمیعا منحصر در امر خاص و وقت خاص و حصۂ خاص زمین نیست و نہ برائے قوم خاص است بلکہ عام است برائے ہر امر دینی و دنیاوی و برائے ہر وقت و ہر حصۂ ملک و برائے ہر اسود و احمر الی یوم القیام ف۵ (۱) ام المومنین حضرت خدیجہ از ابو ہالہ یک پسر ہند نام و از عتیق یک دختر ہندہ نام و از صیفی یک پسر محمد نام (۲) ام المومنین سودہ از سکران یک پسر عبد الرحمٰن نام۔ (۳) ام المومنین ام سلمہ از ابو سلمہ سلمہ۔ عمر۔ دُرّہ۔ زینب (۴) ام المومنین ام حبیبہ از عبید اللہ بن جحش یک دختر حبیبہ نام با خود از شوہران سابق میداشتند سرور عالم این ہمہ ربائب را مثل اولاد خود پرورش میداد۔

پیش سید گر آمدے مسکین[۵۱]	نشدے ہیچ گاہ چین بجبین
سائلے را گہے نہ رد کردے[۵۲]	لطف بروے فزون ز حد کردے
خادمان را گہے نیازردے[۵۳]	بر زبان عیب شان نیاوردے
غم دیوانگان ہمے خوردے[۵۴]	رنج از طبع شان بدر بردے
با ارامل ہمیشہ خندیدے	گہ مزاحت[۵۵] دران پسندیدے

۵۱ عن عبد اللہ بن اوفی قال کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم لا یانف ان یمشی مع الارملۃ و المسکین لیقضی لہ الحاجۃ عبد اللہ بن اوفی روایت میکند کہ صاحب الوحی علیہ السلام برائے قضا امرے پیش آمدہ بیوہ زنے یا مسکینے در راہ رفتن مضائقہ نمیداشت۔ ۵۲ عن جابر قال ما سئل النبی صلی اللہ علیہ وسلم شیئاً قط فقال لا متفق علیہ۔ جابر رضی اللہ عنہ گفت است رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم گاہی بر سوال چیزے لا نمی فرمود ۵۳ عن انس قال خدمت النبی صلی اللہ علیہ وسلم عشر سنین ما قال لی اف ولا لم صنعت ولا الا صنعت متفق علیہ۔ انس رضی اللہ عنہ بیان میکند دہ سال خدمت نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم میکردم درین مدت طویل گاہے مرا اُف نکرد و نگفت چرا کردی و چرا نکردی ۵۴ عن انس ان امرءۃ فی عقلها شیئ فقالت یا رسول اللہ ان لی الیک حاجۃ فقال یا ام فلان انظری ای السکک شئت حتی اقضی لک حاجتک فخلی معها فی بعض الطرایق حتی فرغت من حاجتها رواہ مسلم۔ ۵۵ عن ابی ھریرۃ رضی اللہ عنہ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال لامرأۃ عجوز انہ لا تدخل الجنۃ عجوز فقالت وما لھن وکانت تقرء القرآن فقال لها اما تقرئین القرآن انا انشانا ھن انشاءً فجعلنا ھن ابکاراً۔ ابو ہریرہ گوید نبی کریم با یک زن پیر از زد بعضے آن صفیہ بنت عبد المطلب خواہر حمزہ عمۂ رسول خدا بود) بطریق مزاح فرمود پیرہ زنے داخل جنت نخواہد شد صفیہ گفت پس آن بیچارگان را چہ پیش خواہد آمد و کجا خواہند رفت حضرت تبسم فرمودہ گفت در قرآن نخواندہ کہ زنان را بک پیدائش نو میدہیم کہ ایشان را نوجوان بکر گردانیم صفیہ بخندید و دل ورفت۔ جناب ام ایمن حبشیہ کہ کنیز سیدنا عبد اللہ بن عبد المطلب کہ آقازادۂ خود سید ولد آدم را درکنار عاطفت پروردہ بود و نبی کریم او را بہ ندائے یا امی خطاب میفرمود روزے از حضرت شترے درخواست کرد حضرت فرمود ترا اشتر بچہ میدہیم ام ایمن گفت اشتر بچہ بچہ در دمن بر نمیخورد حضرت بخندہ گفت ہر اشتر اشتر بچہ است کان رسول صلی اللہ علیہ وسلم یمزح ولا یقول الا حقاً۔ (طبقات ابن سعد)

صد غلام و کنیز[1] کرد آزاد | دل شان شاد و خانه کرد آباد

این شگفتی نگر که از انعام | ملک آزاد[2] را نمود غلام

زاد می داد هر مسافر را | جای میداد هر مهاجر را

در تکلم تبسمی[3] میداشت | در سزا هم[4] ترحمی میداشت

آن کرامت که کرد بر اعدا | کس نه کرد است اندرین دنیا

کینه از سینه های شان برکند | کرد از لطف خویش شان خورسند

آن هجاگوی او ابوسفیان[5] | گشت نادم چو دید زو احسان

ف۱ در سبل السلام آمده است که رحمة للعالمین صلی الله علیه وسلم وام المومنین عائشه صدیقه رضی الله عنها یکصد و سی غلام آزاد کرده اند ف۲ بنی اسرائیل در دست فرعون و فرعونیان مثل غلامان زرخرید گرفتار بودند- جناب موسی علیه السلام ایشان را از غلامی و اسیری آل فرعون رهائی داد- اما قوم عرب مطلق العنان و خلیع العذار گسسته مهار آزادانه زندگانی میکردند ایشان را مطیع و منقاد حکم خود نمودن کار دشوارے بود که آنحضرت صلی الله علیه وسلم بوجه احسن انجام داد و ایشان برغبت گردن زیر بار احکام سرور انام نهادند- ف۳ عن عبد الله بن الحارث رضی الله عنه قال مارایت احداً اکثر تبسماً من رسول الله صلی الله علیه وسلم. رواه الترمذی- عبد الله بن حارث گوید من از جناب رسالتمآب صلی الله علیه وسلم زیاده تر تبسم فرماینده ندیده ام ف۴ از ابوهریره رضی الله عنه روایت است که چون صحابه ماعز الاسلمی را باقرار زنا رجم میکردند او از ضربات سنگباری بگریخت صحابه در پس او روان گشته او را سنگسار کردند آنحضرت صلی الله علیه وسلم حالت او را شنیده از راه ترحم فرمود هلا ترکتموه لعله ان یتوب فیتوب الله علیه، چرا او را نگذاشتید که توبه میکرد و خدا توبهٔ او را قبول میفرمود- رواه ابن ماجه- ف۵ ابوسفیان بن الحارث بن عبد المطلب ابن عم و شریک فی الرضاعه فخر المرسلین صلی الله علیه وسلم که او نیز شیر حلیمه سعدیه نوشیده بود در بدو حال بر رسول خدا جان فدا میکرد اما بعد از بعثت نبوی باغوائے عم خود ابولهب با معاندین سرور دین همصفیر گردید چون طبع شعر میداشت سید ولد آدم را هجا میگفت روز فتح مکه شکست اصنام و عجز اصنام پرستان مکه را دیده پیش ابن عم خود علی بن ابی طالب رفته ندامت خویش را بروز داد مرتضی او را تلقین فرمود که پیش رحمة للعالمین رفته همان آیت را برخوان که برادران یوسف (باقی بر ص ۴۵)

داشت بوجهل گرچه سخت عناد — عکرمه[51] پورش از نبی دلشاد

بولهب بود گرچه سخت عنود — دخترش درّه[52] از نبی[52] خوشنود

حیرت افزاست خلق آن سرور — گر پدر دشمن است دوست پسر

این چنین جذب خاص خاصهٔ اوست — مادر[53] ار دشمن است دختر دوست

باهمه بود دبے همه ذاتش — صرف در یاد ایزد اوقاتش

مردن وزیستن[54] برائے خدا — جان و تن وقف در رضائے خدا

محو در یاد کبریا گشته — در بقائے خدا فنا گشته

بقیه حاشیه ص۴۳ - پیش یوسف خوانده بودند تالله لقد اثرك الله علينا وان كنا لخاطئين ابوسفیان بر گفته سیدنا ابوتراب عمل کرده در دربار نبوی حاضر آمده آیه کریمه را برخواند آن رحمت عالمیان که کہ جان ما قربانش باد در جواب ارشاد فرمود لا تثريب عليكم اليوم يغفر الله لكم وهو ارحم الراحمين - بعد ازان ابوسفیان هرگاه که در مجلس نبوی رسیدے از شرم سر بالا نه کردے گویند نامش مغیره بود وقال الاخرون بل اسمه وكنيته.

حاشیه صفحه هذا - ۵۱ عکرمه بن ابی جهل هم با پدر با نبی کریم جنگ میکرد چون پدرش در جنگ بدر از دست غازیان اسلام کشته شد سرش از سودائے هوائے انتقام پر گشت اما بعد فتح مکه چون از هر جانب فتوحات اسلام مشاهده نموده در خود یارائے مقابله ندیده بجانب یمن گریخت زوجه اش ام حکیم بنت الحارث اسلام آورده به یمن رفته اورا در خدمت نبی کریم حاضر آورد آنحضرت از راه دور اورا دیده مرحبا بالراکب المهاجر فرموده تالیف دلش فرمود چند یوم در خدمت نبوی بسر برده در حالتش تغیر عظیم رو داکه شیدائے اسلام گردید حتیٰ که در جنگ یرموک با صحابه جام شهادت نوشید رضی الله عنه ۵۲ درّه بنت ابی لهب بعد مردن پدر خود هجرت کرده بمدینه رسید و داخل زمرهٔ صحابیات گردید رضی الله عنها. ۵۳ درّه بنت ام جمیل مومنه و ام جمیل مادر درّه زوجه ابی لهب کافره - من يهده الله فلا مضل له ومن يضلله فلا هادي له - ۵۴ قل ان صلاتي ونسكي ومحياي ومماتي لله رب العالمين - بگو اے نبی نماز من و قربانی من و زندگانی من و مردن من همه برائے خدا است که پروردنده جهانیان است ؎

سر و سودا کجا بد نیا داشت
از پئے خویش ہیچ کار نکرد
داد با عائشہ رضؔ نہ درج دُرر
گرچہ باہر دو بس محبت داشت
چون کنیزک ندا د با دختر
نہ بہ ازواج خویش دولت داد
تا نہ گوید کسے پئے اولاد

کار خود با رفیق[۵۱] اعلی داشت
از پئے حق نمود صلح و نبرد
داد با فاطمہ رضؔ نہ گنج گہر
لیک چیزے برائے شان نگذاشت
چہ شوی بر فدک سخن گستر
نہ بداماد خود خلافت داد
در عرب کرد سلطنت بنیاد

[۵۱] در وقت وفات شریف کہ زبان مبارک بود الرفیق الاعلیٰ ۔ [۵۲] عن علی رضی اللہ عنہ ان فاطمۃ اتت النبی صلی اللہ علیہ وسلم تشکو الیہ ما تلقی فی یدھا من الرحی وبلغھا انہ جاءہ رقیق فلم تصادفہ فذکرت ذالک لعائشۃ فلما جاء اخبرتہ عائشۃ قال فجاءنا وقد اخذنا مضاجعنا فذھبنا نقوم فقال علی مکانکما فجاء فقعد بینی وبینھا حتی وجدت برد قدمہ علی بطنی فقال الا ادلکما علی خیر مما سالتما اذا اخذتما مضجعکما فسبحا ثلاثا و ثلثین واحمدا ثلاثا وثلثین وکبرا اربعا وثلثین فھو خیر لکما من خادم ۔ متفق علیہ
سیدنا علی المرتضی کرم اللہ وجہہ میفرمائید کہ جناب سیدہ روزے پیش پدر بزرگوار خود بجہت اظہار این امر کہ دست مبارکش از گردانیدن آسیا پُر از گوہر آبلہ گشتہ است تشریف برد زیرا کہ خبر یافتہ بود کہ پیش سید عالم غلام و کنیز رسیدہ است مگر ذات مقدس نبوی در خانہ تشریف نمیداشت با ام المومنین عائشہ بیان حال نمودہ باز گشت شبانگاہ کہ حضرت بخانہ رسید ند ام المومنین صدیقہ از تشریف آوردن سیدہ خبر داد فخر رسل بخانہ ما قدم رنجہ نمودمن و فاطمہ ہر دو بر بستر خواب دراز کشیدہ بودیم ذات مبارک سرور کائنات را دیدہ خواستیم کہ از جا برخیزیم فداہ امی وابی فرمود بر جائے خود باقرار باشید و بذات ہمایون درمیان ما ہر دو جلوس فرمود حتی کہ خنکی قدم مبارک بشکم خود محسوس کردم پس فرمود شمارا بر خیر اعلی دلالت می کنم ۔ کہ ہرگاہ شما ارادہ خوابیدن بکنید سی وسہ بار سبحان اللہ وسی وسہ بار الحمد للہ وسی وچہار بار اللہ اکبر خواندہ باشید این ورد مکرم برائے شما از خادم بہتر است ۔

پیش اغیار و یار بالتحقیق | کرد تصدیق رائے[1] او صدیق رض
جان صدیق شد چو بر عیوق | کرد تصدیق کار او فاروق[2] رض
دست از فرض خویش چون برداشت | کار در دست کارساز گذاشت

رحم بر حالت یتامے کرد | خانه آباد از ایامے کرد
در سبایا صفیه رض بنت حیی | یافت اعزاز چون ز پهلوئے وے
باوجودیکه بود قوم یهود | در عداوت ستیزه کار و عنود
لیک بگذاشتند شر و فساد | گشت داماد شان چو خیر عباد
با صفیه چو دید لطف کمال | شد غلامش رفاعه[3] بن سموال
چون به ریحانه دید ز احسان | شد غلام درش ابو ریحان[4]
شرف زوجگی چو کرد عطا | از کرم بره[5] بنت حارث را
از عداوت خزاعه[6] باز استاد | بهر اسلام دست بیعت داد

---

[1] چون حضرت صدیق اکبر را حالت نزع پیدا شد خلافت را موافق سنت سید المرسل صلی الله علیه وسلم بخلف رشید خویش عبد الرحمن بن ابی بکر نداد بلکه عنان حل و عقد احوال امت بدست فاروق سپرد [2] چون از زخم خنجر ابولولو فاروق اعظم دل از دنیا برداشت خلافت به فرزند ارجمند خود عبد الله بن عمر نداد بلکه تفویض به مجلس شوریٰ فرمود [3] رفاعه بن سموال القرظی خال صفیه زوج النبی صلی الله علیه وسلم روت عنه عائشه وغیرها رضی الله عنه۔ [4] ابو ریحانه بن سمعون بن یزید القرظی یقال له مولے رسول الله صلی الله علیه وسلم کانت بنته ریحانه ام المومنین وکان من فضلاء الز اهدین نزل الشام روی عنه جماعة رضی الله عنه۔ [5و6] بره نام ام المومنین جویریه رضی الله عنها آنحضرت صلی الله علیه وسلم بباعث آنکه نگویند خرج من عند برّه که از نیکی علیحده شده است جویریه نامش نهاد حارث بن ابی ضرار مصطلقی بنی مصطلق فخذ لیست از بنی خزاعه که ایشان را در شرف همسر قریش میدانستند حارث رئیس آن قوم بود چون برّه زوجه نبی گردید حارث و قوم او مسلمان شدند۔ و مباهات کردند که نبی کریم داماد ماست۔

دشمن او که بود بوسفیان[ف۱] | خوانده باشی بدو چه کرد احسان
بنتش ام حبیبه رض را از جود | عزت همخانگی عطا فرمود
آنچنان شاد شد ابوسفیان | که شد از جان و دل عدو بتان
ماریه را حلیلهٔ خود ساخت | قبطیان را ز فضل خود بنواخت
کرد با ماریه رض چنان تبجیل | آنچه با هاجره نه کرد خلیل ع
کرد با عائشه رض به حسن ادا | آنچه نا کرد رام با سیتا
کرد با سوده آنچنان رفتار | که به رادها نه کرد کشن اوتار
کرد با چند زن ز فضل و کرم | آنچه نا کرد بازنے گوتم
بنگر اندر کتاب خود داؤد | ده حرم[ف۲] از خواص قید نمود
جان به تکلیف و غصه بسپردند | پیش شوهر به بیوگی مُردند
الله الله چه عزتے میداشت | نوحش الله چه حرمتے میداشت
دختر آن کسے که زوجه نمود | بود دشمن اگرچه شد خوشنود
گرچه بوبکر رض شاد گشت ازان | شاد گردید نیز بوسفیان

ف۱ ابوسفیان بن حرب رئیس مکه و بنی امیه چون اورا خبر رسید که دختر فرخنده اخترش ام حبیبه بشرف زوجیت رسول مقبول رسیداست باآنکه با نبی کریم عداوت شدید میداشت بے اختیار بر زبان آورد ذالك الفحل لایقدح انفه یعنی محمد آن ذات گرامی صفات است که نسبت شرف او بجال طعنه زدن نیست ف۲ درکتاب سموئیل ۲ باب ۲۰ مرقوم است داؤد در یروشلم آمده در خانه خود داخل شد آن ده حرم راکه بر نگهبانی خانهٔ خود گماشته بود قید کرد و برا ایشان طعام مقرر کرد اما نزد ایشان نرفت پس ایشان تا روز مردن خود در قید ماندند و در بیوگی بسر بردند۔

گر عمرؓ گشت خوش ازان نسبت
گشت خورسند حارث از قربت

تحفه شاهان بدو فرستادند
دختران در کنیزیش دادند

بنگر اعجاز مالک قرآن
پایه افزائے عالم نسوان

دختران را ز وادؔ کرد آزاد
دل شان شاد و خانه کرد آباد

هر چه فرعون کرد با صبیان
قوم میکرد با بنات همان

واد در اصل طوق لعنت بود
که نبیؐ از گلوئے قوم کشود

واد را ملک و قوم ترک نداد
بلکه بگریست قوم بر سر واد

صنف نازک که بود بس پامال
کرد حاصل ز بعثش اوج کمال

ؔ واد- زنده بگور کردن دختر مؤده دختر بچه او را زنده در گور دفن کرده آید- هیثم بن عدی نسبت
شائع شدن رسم بد واد در قبائل عرب بیان میکند که سالے بنی تمیم از فرستادن باج در پیش نعمان
بن منذر لخمی شاه یمن تهاون ورزیدند نعمان در غضب رفته لشکر خود که سر اراے ایشان فرستاد بنی
تمیم در جنگ عظیم هزیمت خورده فرار بر قرار اختیار کردند مردم لشکر نعمان مال فراوان و زنان و فرزندان شان
بغاوت گرفته بپیش نعمان بردند ناچار بنی تمیم از در عجز آمده بپیش نعمان زار نالیدند نعمان با دل
ناخواسته بسفارش وزیران فرمان به ضبط اموال و رد عیال مشروط بختیار زنان داد جمله زنان
برجعت خویش بجانب خانمان راضی گشتند مگر دختر گلچهرهٔ قیس بن عاصم رئیس بنی تمیم که
بسهم یک سرباز حبشی آمده بود پری دار بپیش آن دیو سیاه ماندن پسند نمود قیس
بے اعتنائی و بے حیائی دختر سوخته اختر دیده قسم بر واد نمودن دیگر دختران یاد کرد مردم قبائل دیگر
این رسم را بتقلید او مستحسن گرفتند- حتی که دامن سائر قبائل عرب باین رسم قبیح ملوث گردید-
ؔ چون آیهٔ دانی هدایهٔ واذا الموؤدة سئلت بای ذنب قتلت نازل گردید
قیس در مجمع صحابه نشسته زار بگریست آنحضرت صلی الله علیه وسلم حال داد
یک دختر صغیره از زبان او شنیده اشکبار شده فرمود

هذا لقسوة ومن لا یرحم لا یرحم۔

از پئے دختران دُر رسفتند — دختر از زاد نافجه[1] گفتند

بنگر اندر نصوص قرآنی — محکمات حقوق نسوانی

هست تورات زان بیان خاموش — هست انجیل نیز زان خاموش

مهر نسوان کجاست در بیبل — سهم ایشان چهاست در بیبل

جُمله وخشور[2] بند زند بخوان — چه دهد بهر مهر زن پرمان[3]

بید کے مهر زن مقرر کرد — سهم زن چیست اندران بامرد

هست احسان آن شه اکرم — که زنی ورثه یافت در عالم

بود بے قدر عالم نسوان — شد مقرر از و سهام زنان

ورنه زن مالک پشیز نبود — بهرهٔ او ز هیچ چیز نبود

کرد قائم بحکم قرآنی — در وراثت حقوق نسوانی

آنچه میکرد او بخویشاوند — هیچ مادر نکرد با فرزند

دل زهرا ز ذکر حق آگند — نام او را بدهر کرد بلند

پایهٔ امهات کرد عیان — تحت اقدام شان است باغ جنان

گرچه امت نفیس ذات بود — فخر امت ز امهات بود

مثل این امهات خیر امم — هیچ امت نیافت در عالم

این ذوات مقدسه ز خدا — خلق گشتند بهر خیر و رے

تا نهان سیر تش عیان سازند — خلق پوشیده اش بیان سازند

---

[1] چون در خانهٔ عرب دختر بچه پیدا میگردد میگویند هنیئاً لك النافجه [2] وخشور بند د وخشور پند بمعنی شریعت۔ [3] پرمان به دری زبان فرمان و حکم۔

تا برادصاف او گوا باشند — راز دانان مصطفےٰ باشند
زوجه باشد گواه خصلت زوج — در حضیض است یا که هست در اوج
عشق ورزیده بر جلالت او — مهر کردند بر رسالت او
هر یکے فخر خاندان بوداست — قرة العین دودمان بوداست

عُلیا[1] حضرت عالی جناب سیّدہ آمنہ علیہا الثنا

قرة العین شیثؑ و نوحؑ و خلیلؑ — هجهٔ[2] قلب پاک اسماعیلؑ
شمسهٔ[3] سقف دین ابراهیمؑ[4] — هجهٔ[5] رایت مسیحؑ و کلیمؑ
نازپروردهٔ خدائے رحیم — دست پروردہ اش رسول کریمؐ

ف[1] علیا حضرت سیده آمنه بنت وهب بن عبد مناف۔ ف[2] هجه بالضم جان در روح و خون میان دل مجازاً بمعنی خلاصه هر چیز ف[3] شمسه قرص زر اندوده که در قُبه یعنی کلس ے باشد ف[4] در سیرت حلبی از ابن جوزی منقول است که سید القریش شیخ الحرم رئیس بن رئیس مکه فخر عرب شیبة الحمد سید عبد المطلب جد بزرگوار سید الانام علیه الصلوٰة والسلام در آخر ایام عمر خود قبل از ولادت عبد اللہ از اصنام پرستی اجتناب ورزیده بوحدانیت الٰهی یقین کامل میداشت دلیل بین بر موحد بودن آن فخر حجاز این است که چون ملک الیمن ابرهته الاشرم باغوائے ابی مقسوم ارادهٔ هدم کعبه نموده مکه را در حصار گرفت و چند شتر عبد المطلب را بدست آورد عبد المطلب پیش ابرهه رفته نسبت شتران خود درخواست کرد ابرهه طنزاً جواب داد بجهت شتران سعی مے کنی و برائے معبد خود حرفے بر زبان نمے آری عبد المطلب در پاسخ لب کشاد انا رب الابل وللبیت رب یمنعه من مالک اشتران خودم ازین رو بجهت استخلاص آنها کوشش مے کنم و خانه را که خدائے است خود از شر و آفت خانهٔ خود را نگه میدارد لهذا حتماً گفته میشود که عبد المطلب و اهل بیت او سید عبد اللہ و زوجهٔ عبد اللہ سیده آمنه مادر مهربان ختم المرسلین متدین بدین حنیفی بودند۔

ف[5] هجه۔ بالفتح و جیم فارسی چیزیست مدور در صورت ماه چهار دهم که از طلا یا نقره بر سر علم نصب کنند۔

بر تو رحمت چسان نه حق آرد | چون نبی بر تو اشک[۵۱] می بارد
بعد ایزد و بلند پایهٔ تست | رحمت[۵۲] حق بزیر سایهٔ تست
پایهٔ عرش متکابت باد | سر کونین خاک پایت باد
وقف جان تو باد نعمت حق | بر مزار تو باد رحمت حق
یافت عالم زخانه ات توحید | تافت از بام تو خور تمجید

منکه هستم کنیز زادهٔ تو | بر سر کویت او فتاده برو
پور خود را ز من گذارش کن | وز گناهان من سفارش کن
تا معافی دهاندم ز خدا | زانکه دارم گناه لاتحصے

ام المومنین حضرت صدیقه کبری خدیجه[۵۳] رضی الله عنها

مهد علیا ملیکهٔ عزت | ستر کبرے عقیلهٔ[۵۴] عصمت

۵۱ درکتب سیر مرقوم است که چون عمر مبارک سید الرسل از پنج سال تجاوز کرد سیدهٔ آمنه بجهت ملاقات اقارب خود بنی بخار از مکه به یثرب تشریف برد و در وقت مراجعت بمقام ابوا بجوار رحمت الٰهی رحلت فرمود مزار مبارکش آنجا است. رحمة للعالمین در ایام هجرت بر مزار فیض آثار علیا حضرت سیده آمنه رسیده از ترحم اشکبار گردید و صحابه را نیز چشم پر آب شد. ۵۲ رحمت حق کنایه از سرور عالم صلی الله علیه وسلم

۵۳ نسب نامه حضرت خاتم النبیینؐ
محمد بن عبدالله بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد مناف بن قصی بن کلاب بن مره بن کعب بن لوے بن غالب۔

نسب نامه پدری جناب صدیقه
خدیجه بنت خویلد بن اسد بن عبد العزے بن قصی بن کلاب

نسب نامه مادری جناب صدیقه
خدیجه بنت فاطمه بنت زائده بن اصم بن ہرم بن رواعه بن عبد بن معیص بن لوے بن غالب۔

(باقی بر صـ ۴۵)

پادشاہ بیگم اریکۂ دین
شاہ بانوے فضل وجود و کرم
بائے بسم اللہ کتاب ہدیٰ
صبح غرّاے دولت غرّا
نقش سرلوح[۱] مصحف عرفان
ھل أتی شارح حقیقت او
پاک فطرت چو انبیائے کرام

پادشاہ خانم سریر یقین
شاہ خاتون علم و حلم و حکم
سورۃ الفجر مصحف تقوے
شمس بیضائے ملت بیضا
عرش رفعت کتابہ[۲] ایمان
والضحیٰ کاشف سریرت او
نیک طینت چو اصفیائے عظام

(بقیہ حاشیہ ص۴۴) حضرت خدیجہؓ در تقدس و تفرس و تجمل و تعقل و تمول و صورت و سیرت میان نسوان عرب ممتاز بسان ملیکۂ با اعزاز شمرده می شد بعد از انتقال شوہر بحالت بیوگی بسر می برد ہر چند اکابر قوم و شرفائے قریش خواستار نکاحش گشتند اما آنگاه بلندش باستدعائے احدے بہر فرو نیاورد حتیٰ کہ عمرش بچہل رسید۔ فراست و کیاست او در دُرِّ یتیم آمنہ جوہر سعادت و نجابت و شرافت و صداقت و امانت و دیانت و عفت و عصمت مشاہده نموده سبقت ورزید و بیش از انکہ آن درخشنده لعل فضائل و محاسن خصائل در سلک ازدواج یکے از بنات دودمان قریش منسلک گردد بوساطت نفیسہ بنت منیہ پیغام نکاح فرستاد تا بہ مجمع رؤسائے قریش بمواجہ ابو طالب بن عبد المطلب و ورقہ بن نوفل ایجاب و قبول از طرفین بعمل آمد۔ عمر شریف خیر الرسل دران آوان بہ بست و پنج سال رسیده بود۔ حضرت صدیقہ نخستین زوجہ سرور عالم و اول المومنین است غیر از ذات سامی آیانش ہیچیک از امہات المومنین را فخر ام آل رسول بودن حاصل نشده است۔ بست و پنج سال شرف خدمت نبوی حاصل کرده در سنہ دہم بعثت جہان فانی را پدرود فرموده در مکہ معظمہ بمیان قبرستان حجون مدفون گردید۔

ف۴ عقیلہ گرامی از ہر چیز   یقال الدرة عقیلة البحر

حاشیہ ص۴۵:۔ ف۱ سرلوح ورق منقش اول کتاب ف۲ کتابہ بکسر اول بروزن وساده آنچہ بخط جلی نسخ یا نستعلیق یا بخط طغرا یا بخط کوفی بر مساجد و معابد و ابواب سلاطین و امرا و خوانین نویسند یا نقش کنند۔

شرع پروانهٔ تقدس او — عقل دیوانهٔ تفرس[۱] او
نور حق دانشت چون فراست او — کرد عجلت ازاں کیاست[۲] او
روح عالم فدائے آن عجلت — کرد تصدیق[۳] پیش از دعوت
کرد تصدیق[۴] پیش از صدیق رض — شمس عرفان خدیجه رض بالتحقیق

۱ تفرس دریافتن چیزے را دراول نظر بعلامات و آثار علامه ابن حجر در فتح الباری نسبت تفرس حضرت صدیقه از انس روایتے دارد که چوں بحکم جبرئیل امین پیغمبر خدا صلی اللہ علیه وسلم به خدیجه سلام خدا رسانید خدیجه در جواب سلام بجائے علیه السلام گفتن التحیات للہ برخواند و این کمال فراست او بود که بفهمید سلام خود نام خداست و سلام بر کسے فرستادن این معنی دارد که در دنیا بسلامت ماند و این حرف زدن که خدا در دنیا بسلامت بماند شایانِ شان آن حی و قیوم نیست زیراکه این دعا برائے مخلوق زیبا است و مابین مخلوق و خالق مرتبهٔ امتیاز نگاه باید داشت ورنه سوء ادبی پیدا می گردد۔ ۲ کیاست۔ بالکسر زیرکی و دانائی از فراست و کیاست صدیقه بود که از مشاهدهٔ حال ظاهری آنحضرت پے بباطن برده دانست که بدرجهٔ عُلیا خواهد رسید و عجلت ورزیده خود را بسلک از دواج آنحضرت کشید ۳ چوں اول دهله سرکار رسالت پناهی در حرا از وحی الٰہی مرعوب گشته در خانه فیض کاشانه رسیده زملونی زملونی فرموده ردا بر خود کشید و بعد از افاقت با عهد علیا گفت لقد خشیت علی نفسی اللہ اللہ چه قدر جوہر فراست و کیاست از جناب واهب العطیات در ذات گرامی صفات عهد علیا ودیعت بود که بے تامل و تانی جواب داد کلا ابشر فواللہ لا یخزیک اللہ ابداً انک لتصل الرحم وتصدق الحدیث وتحمل الکل وتکسب المعدوم وتقری الضیف وتعین علیٰ نوائب الحق۔ اے افسر سر من شاد زی بخدا ترا خدا هرگز ضائع نه خواهد ساخت تو صله رحم بجا می آری در گفتار و کردار راستی میداری بار ناتوانان مے برداری برائے محتاجان کسب مے کنی مهمان را می نوازی و در امر حق کار مردم مے سازی۔

۴ جمیع اهل سیر اتفاق دارند اول کسیکه مشرف با ایمان گشته حضرت ام المؤمنین امنا صدیقه کبریٰ است سپس صدیق اکبر یا حیدر کرار یا زید بن حارثه رضی اللہ عنهم۔

در جبین نبی چو نورے دید — بود مخدومه خادمه گردید

افضل الناس بعد خیر البشر[51] — اوّل المومنین به نصّ وخبر

آن جلالت مآب صدّیقه[رض] — وان سیادت نصاب صدّیقه[رض]

سیّده امّ سیّده بشرف — آستان درش به از رفرف[52]

قدر والائے او بسے بالا — قدس الله سرّها الاعلیٰ

مادر مهربان خیرامم — همسر[53] سرور بنی آدم

مال واولادش[54] و جان براه خدا — مثل او دیگرے نه کرده فدا

خویش را محو در رضا کرده — پورش[55] بر مصطفیٰ فدا کرده

کرده دولت فدا برائے احد — احدش داده دولت سرمد

دخترش داده ایزد متعال — کرد قائم بدو نبیؐ را آل

---

۵۱ در حدیث است الفاطمة سیدة نساء اهل الجنة ۵۲ رفرف مقام حضرت اسرافیل علیه السلام
۵۳ همسر. زوجه جلیله. منکوحه ۵۴ از حضرت عائشه صدیقه روایت است رضی الله عنها - که بعد
وفات جناب خدیجه روزے سید الانبیاء نزد من ذکر خیر او بر زبان آورد حالانکه من او را ندیده بودم
اما غیرت خورده گفتم ذکر پیره زنے دل تقدس منزل را چه تسکین میدهد خدائے برتر بهتر از وے
بسرکار ارزانی فرموداست از شنیدن این سخن چهره مبارک سرخ گردید فرمود مرا بهتر از و زوجه
حاصل نیامد است او دران آدان بر من ایمان آورد که مردم با کفر محبت میداشتند و او دران هنگام
تصدیق نمود که جمله تکذیب میکردند و او دران ایام مال خود را فدا کرد که مردم مرا محروم کرده بودند -
۵۵ روزے بر اعلان کلمة الایمان روسیاهان قریش باراده ایذا رسانی و جان ستانی گرد مرسل رحمانی حلقه
زدند صدائے کفار اشرار شنیده جوان بست ساله حارث بن ابی هاله فرزند سعادتمند حضرت خدیجه رض
ربیب رسول الله سر زده از خانه بدر زد تا مدد کند شریرے بزخم شمشیرے شهیدش گردانید رضی الله عنه
۵۶ بجز از سیدهٔ زهرا رضی الله عنها جمیع اولاد ختم المرسلین علیه الصلوٰة والسلام زینب - رقیه و کلثوم -
قاسم و طاهر - عبد الله و ابراهیم در عهد حیات نبی روف و رحیم داخل روضه نعیم گشتند و اولاد رسول
از بتول بضعة الرسول بنت خدیجه تا قیام روز رستاخیز باقی است -

درمیان فرشتگان و نساء　　بود صدیقه برزخ کبرے

در شرف مثل مادر[۵۱] موسے　　در کرم ہمچو مادر[۵۳] عیسے

حیدر[۵۲] از مہر تابش ممنون　　زید[۵۴] اندر غلامیش مرہون

واصف[۵۵] آنکہ مصطفے باشد　　تو بگو قدر او چہا باشد

پیش مردم ولیہ اش خوانم　　لیک در دل نبیہ اش دانم

آنکہ او را[۵۶] سلام گفت خدا　　چیست حاجت بمدح من او را

وانکہ را جبریل[۵۷] داد سلام　　ہست لاریب مفخر اسلام

بنت او فاطمہ[۵۸] علی داماد　　آل سادات و ذریت امجاد

---

۵۱ مادر حضرت موسے علیہ السلام آن نفس زکیہ بود کہ خداتعالے نسبت او مے فرماید واوحینا الی ام موسیٰ ۵۲ عن علی قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول خیر نسائہا مریم بنت عمران وخیر نسائہا خدیجہ بنت خویلد متفق علیہ۔ از حضرت علی المرتضیٰ کرم اللہ وجہ روایت است کہ سرور دنیا و دین صلی اللہ علیہ وسلم فرمود است کہ بہترین زنان عہد پیشین جناب مریم بنت عمران علیہا السلام بود است و بہترین زنان این زمانہ خدیجہ بنت خویلد است رضی اللہ عنہا۔ ۵۳ حیدر کرار غیر فرار ہنوز پنج سالہ بود کہ بوجہ پدید آمدن قحط در مکہ ختمیت مآب روحنا فداہ او را از پیش عم کثیر العیال قلیل المعاش خود ابوطالب بردہ بر جناب خدیجہ سپرد خدیجہ مثل مادر مہربان او را با فرزندان خود پرورشش می داد۔

۵۴ ترجمہ حال حضرت زید ابن حارثہ بالا گذشت است۔ ۵۵ عن عائشۃ ماغرت علی احد من نساء النبی صلی اللہ علیہ وسلم ماغرت علی خدیجۃ وما رأیتہا ولکن کان یکثر ذکرہا وربما ذبح الشاۃ ثم یقطعہا اعضاءً ثم یبعثہا فی صدائق خدیجۃ (باقی بر صفحہ ۴۹)

فرخ اولاد و مہدی از احفاد	صلوات خدا بر وحش باد
اُمّنا اُمّنا مہیں مادر	سیّتنا سیّتنا بہیں سرور
مہر رافت بزرگ مادر ما	شمس رحمت سترگ سرور ما
امنا از پئے رسولؐ و بتولؓ	ساز عرض غلام خویش قبول
صرف من کن یکے شفاعت خاص	پیش از بانگ لات حین مناص

(بقیہ حاشیہ صـ۴۸) فربما قلت لہ کانہ لم تکن فی الدنیا امرأۃ الاخدیجۃ فیقول انہا کانت وکان لی منہا ولد. متفق علیہ
جناب عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا فرماید مرا گاہے برہیچیک از ازواج نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم رشک پیدا نشدہ است. مگر بر خدیجہ رضی اللہ عنہا نبی کریم مورد انک لعلی خلق عظیم اکثر ذکر خیر او میکرد بسا اوقات یک بزے ذبح نمودہ پارچہ پارچہ کردہ پیش زنان ہم صحبت خدیجہ مے فرستاد. من روزے گفتم آیا در دنیا ہمیں یک زنے خدیجہ بودہ است فرمود آرے او بود است او بودست از و اولاد من پیدا شدہ است. صـ۵۷۹ عن ابی ھریرۃ رضی اللہ عنہ قال اتی جبریل النبی صلی اللہ علیہ وسلم فقال یارسول ھذہ خدیجۃ قد اتت معہا اناء فیہ ادام وطعام فاذا اتتک فاقرء علیہا السلام من ربہا ومنی. متفق علیہ. ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ روایت میکند کہ جبریل امین پیش سید المرسلین آمدہ گفت یارسول اللہ اینک خدیجہ با ظرف نانخورش وطعام نزدیک تو می آید باید کہ از جانب پروردگار او و نیز از جانب من او را سلام بگوئی.

(حاشیہ صفحہ ھذا) لـ۱ ـ لات حین مناص ـ آیتے است از آیات کلام مجید کاشف حقیقت حال قلق اشتمال نوع انسانی در یوم الحساب. اے نیست ایں وقت وقت باز پس شدن و گریختن از باز پرس خدا

اُمّ المومنین حضرت سوده[۵] رضی الله عنها

مهربان مادر خجسته صفات — سیده سوده مکرمت آیات

ساره اطوار و هاجره آثار — ام ابرار و مادر احرار

خسروی خاکبوس درگاهش — قیصری خاکروب خرگاهش

درگلوییش وشاح از الهام — بر میانش نطاق[۲] از اسلام

تاج زرین فرقش از اشفاق — نعل چوبین پائش از اخلاق

فقر و زهد و ورع نمک خوارش — صبر و شکر و رضا پرستارش

از ریا نفس او مبرّا بود — و ز حسد ذات[۳] او معرّا بود

برده در فقر گوئے استغنا — یافته در تواضع استعلا

بود حمد و ثنا ردائے سرش — بود برّ و تُقا قبائے برش

بادعا و بکا ورا الفت — نفر تش از ریا و از سمعت

۱ه نسب نامه سید الثقلین صلی الله علیه وسلم
محمد بن عبد الله بن عبد المطلب
بن هاشم بن عبد مناف بن قصی بن
کلاب بن مره بن کعب بن لوے

نسب نامه اُمّنا سوده رضی الله عنها
سوده بنت زمعه بن قیس بن عبد شمس بن نصر عبد
بن مالک بن حسل بن عامر بن لوے .....
مادر جناب ام المومنین سوده بنت شموس بنت قیس
بن عدی بن النجار - و بنی نجار را دعوے همسری با قریش بود

۲ه نطاق بالکسر میان بند ۳ه حضرت ام المومنین عائشه صدیقه رضی الله عنها میفرماید
من هیچ زنے را خالی از حسد نیافته ام اِلّا سوده را رضی الله عنها - طبقات ابن سعد -

۵ه رحمة للعالمین بعد از وفات سیده خدیجه با سوده بوساطت پدرش نکاح بست غالباً عمرش
دران حین از پنجاه تجاوز کرده بود در سنه ۱۹ه بعهد خلافت ثانیه در مدینه منوره رحلت نمود. رضی الله عنها

داشت اندر کفاف نفس صبور — داشت اندر عفاف طبع غیور

راست گفتار و راستی رفتار — راستی کار و راستی کردار

بود فارغ ز حرص و آز و طمع — بود سابق به زہد و فقر و ورع

عجب و نخوت و یا کہ کبر و غرور — طبع سامی ازین رذائل دور

کذب و بہتان و یا کہ غیبت و زور — ذات والا ازین عیوب نفور

گوئے ایثار[۱] آنچنان بر بود — کہ نبیؐ شد ز فعل او خوشنود

پیش طبعش کہ بود عرش ہمم — رتبۂ یک رطب[۲] نداشت درم

یک شبے دید ماہ[۳] در آغوش — جلوہ افگن ضیایش بر بر و دوش

خواب او راست کرد ایزد پاک — شد چو ہمخواب سیدؐ لولاک

فاطمہؓ را خد یجہؓ چون بگذاشت — سودہؓ در دامن خودش بر داشت

فاطمہؓ در کنار ما دندر — یافت خوشبوئے مہربان مادر

[۱] در ذکر ایثار اُمّنا مروی است کہ شب نوبت خود را بحضرت عائشہ صدیقہؓ بخشید چرا کہ عمر شریفش بسن الیاس رسیدہ در عوارض نسوانی بہ تلامی ماند۔ [۲] سیدنا عمر فاروق رضی اللہ عنہ در عہد خلافت خود یکبار زنبیلے از دراہم پر کردہ پیش اُمّنا سودہؓ فرستاد و او مہربان از خادمہ استفسار کرد در میان زنبیل چہ چیز است عرض کرد دراہم فرمود اگر خرما می بود البتہ ما ہم ازاں یک خرما تناول میکردیم این بگفتہ درمہا را بر مساکین و فقرا پراگندہ نمود و پیش خود یک درم نگذاشت رضی اللہ عنہا۔ [۳] ابن سعد بحوالہ ہشام بن محمد می نگارد کہ دران ہنگام کہ اُمّنا سودہؓ در پیش شوہر سابق خویش سکران بن عمرو بود۔ در خواب دید کہ قمر در دامنش از آسمان فرود آمد است سکران خواب او را شنیدہ گفت عنقریب من داعی حق را لبیک اجابت مے گویم۔ و تو با نبی کریم فداہ ابی و امی نکاح خواہی کرد۔

(زرقانی)

کار محشر بوفق رایش باد — سر امت فدائے پائش باد
امت امتنا امم پرور — مهربان تر زمهربان مادر
کن سپارش زمن به پیش خدا — تا نماید معاف جرم مرا

ام المومنین حضرت عائشه صدّیقه رضی الله عنها

مهد[52] علیا چو رخت رحلت بست — صدر عظمیٰ بسر بر نشست
ستر کبریٰ چو پیش عرش رسید — عائشه متّکائے علم گزید
آن صداقت نژاد صدّیقه — وان کرامت نهاد صدّیقه
آن براعت نصاب صدّیقه — وان سعادت قباب صدّیقه
جدّ[53] او مومن و پدر صدّیق — مادرش[54] مومنه علی التحقیق

[51] نسب نامه رسول خدا صلی الله علیه وسلم
محمد بن عبد الله بن عبد المطلب بن هاشم
بن عبد مناف بن قصی بن کلاب بن مره
بن کعب بن لوی بن غالب بن فهر الملقب
بقریش بن مالک بن نضر بن کنانه

نسب نامه پدری ام المومنین عائشه رضی الله عنها
عائشه بنت ابی بکر بن قحافه بن عامر بن کعب
بن سعد بن تمیم بن مره بن کعب بن لوی۔

نسب نامه مادری ام المومنین
عائشه بنت ام رومان بنت عامر بن عویمر
بن عبد شمس بن اذینه بن سبیع بن دهمان بن
الحارث بن غنم بن مالک بن کنانه

[52] بعض اهل سیر می نگارند که بعد رحلت حضرت خدیجه رضی اوّل نکاح رسالتمآب با عائشه بسته شده است۔ لیکن زفافش بعد از هجرت واقع گشته اما صحیح همین است۔ که نکاح سوده رضی اوّل واقع گشته است [53] جدّ حضرت عائشه صدیقه ابو قحافه رضی الله عنه نیز در جماعت اکابر صحابه داخل است [54] مادر حضرت عائشه ام رومان رضی الله عنها باجناب

(باقی بر ص ۵۳)

گفته توحید حق بگوش اذان | شیر تصدیق خورده از پستان
عین اعیان خلاصهٔ اکوان | مردم چشم عالم امکان
بهر صدیق بوسه گاه سرش | پیش بت خم نگشته گاه سرش
وحیٔ حق در[۵۲] رداش کرده نزول | درکنارش وفات یافت[۵۳] رسول

بقیه حاشیه صـ۵۲ :- صدیق اکبر یک جا ایمان آورد است نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نسبت او فرمود است من سره ان ینظر الی الحور العین فلینظر الی ام رومان بقول صاحب اصابه در ۹ سنه هجری وفات یافته - عفان روایت میکند که نبی کریم او را بدست مبارک خود سپرد لحد فرمود است کذا فی الطبقات ابن سعد در طبقات می نویسد کانت عائشة ولدت السنة الرابعة من النبوة فی اولها - یعنی صدیقه در ابتدائے سنه چهارم بعثت نبوی تولد یافت است و در سنه دهم بعثت رسم عقد نکاحش در مکه معظمه بماه شوال بعمل آمده دران اوقات عمر شریفش به هفت سال رسیده بود اما زفافش در مکه واقع نگشته بلکه در مدینه منوره دو سال بعد از هجرت رو داده ازین قرار محققین زمانه حال شکر اللہ سعیهم می نگارند که عمر مبارکش بدوازده سال رسیده بود و کسانیکه عمرش ازین هم کمتر بیان می کنند از حقیقت خیلے دور رفته اند زیرا که صدیقه بعد از زفاف هیچ عارضه نسوانی مبتلا نه گردید - بلکه بخوشی متحمل ادائے فرض زوجیت می شد و هیچ حرف شکایت گاهے بر زبان نیاورد -

حاشیه صفحه هذا

۵۱ چون ولادت باسعادت اُمّنا حضرت عایشه صدیقه در سنه چهارم بعثت نبوی واقع شد است و حضرت صدیق اکبر و مادر صدیقه جناب ام رومان در روز دوم بعثت مشرف باسلام گشته اند لهذا حتماً می توان گفت که جبین مبین ام المومنین حضرت عائشه پیش پائے هیچ بُتے داغ سجده نیافت است -

۵۲ قال صلی اللہ علیه وسلم لام سلمة لا تؤذینی فی عائشه فان الوحی لم یاتنی وانا فی ثوب امرأة الا عائشه متفق علیه - جناب ختمیت مآب که جان جهانیان فدایش باد ام سلمه را فرمود تو مرا در بارهٔ عائشه اذیت مده زیرا که در تحت ردائے کسے از شما بغیر ردائے عائشه هیچ من وحی نیامده است

۵۳ عن عائشة قالت ان من نعم اللہ علی ان رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم توفی فی بیتی وفی یومی وبین سحری ونحری وان اللہ جمع بین ریقی وریقه متفق علیه - حضرت صدیقه بنت صدیق فرمود است که از جمله انعامات حضرت باری عز اسمه که بر من است یکے این است که محبوب رب العالمین در خانه من و در روز نوبت من و درمیان سینه و گلوگاه من وفات یافته به رفیق اعلیٰ پیوست است و خدا تعالے لعاب دهن مرا با لعاب دهن مبارک او آمیخت است ؛

در عیار[1] خلوص[2] تبر[3] خلاص[4]	نقش سرلوح[5] سورۂ اخلاص
ظاہرش بود مطلع الانوار	باطنش بود مخزن الاسرار
فعل او بود تحفۃ الاحرار	قول او بود سبحۃ الابرار
بود صدیق نوح موج جلال	بود صدیقہ یوح[6] اوج کمال
بود قاموس[7] علم و علم محیط	بود قابوس[8] حلم و حلم بسیط
عائشہؓ نصف[9] علم پیغمبر	نور چشم خلیفۂ[10] اکبرؓ
بحر عاقول[11] عزت و حرمت	بہم[12] راموز[13] عصمت و عفت
بعد خیر البشر برای[14] و قیاس	مثل صدیق بود خیر الناس
پیش او ہر مفسر[15] اعظم	گردن خویش را نمودہ خم

[1] عیار بکسر اول ترازوے زرسنج [2] خلوص بضمتین سادہ از آمیزش و پاک شدن [3] تبر بالکسر زر خالص۔ تبر خلاص و زر خلاص زر خالص از بوتہ برآمدہ [4] خِلاص بکسر اول بوتہ زرگران۔ [5] سرلوح ورق منقش اول کتاب [6] یوح۔ آفتاب [7] قاموس۔ بحر محیط [8] قابوس۔ قاع بسیط [9] او نبیت جوامع الکلم صلی اللہ علیہ وسلم درحق اُمّنا عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا فرمودہ است خذوا نصف العلم من ھذہ الحمیرا ہمہ علم دین ازین مادر سرخ روے خود حاصل بکنید اکابر محدثین رحمہم اللہ تعالی اتفاق دارند اگر بعد سرور کائنات روحنا فداہ جناب صدیقہ تا دیر زندگی نمی یافت لاریب نصف علم دین ضائع می شد [10] عاقول بحر ژرف [11] راموز بحر عمیق [12] عطا ابن رباح کہ از اکابر تابعین است میگوید کانت عایشہ افقہ الناس و اعلم الناس رایا فی العامۃ۔ جناب صدیقہ در عہد مبارک خود از جملہ فقہا افقہ الناس و رائے مبارک او در مسائل دینیہ احسن و اصوب شمردہ می شد۔ [13] قال الزہری لو جمع علم الناس کلہم و علم ازواج النبی صلی اللہ فکانت عایشۃ اوسعہم علما۔ امام زہری رحمۃ اللہ علیہ میگوید کہ علم تمام مردم و علم ازواج النبی اگر یکجا کردہ آید البتہ علم عائشہ از ہمہ علم شان وسیع تر باشد۔

نزد او ہر محدث افخم[1]	خویشتن را ز ذره دیده کم
بوهریره و یا که بن مسعود	هر دو را پیش او تلمذ بود
آنکه او را خدا ثناء گوید	بنده در مدح او چها گوید

اُمّنا منکه بد ترم از بد	من خطا کرده ام برون از حد
بو الفضول ظلوم و نیز جهول	شرم می آیدم ز روئے رسول[2]
آنچنان روئے از کجا آرم	که بدرگاه مصطفیٰ آرم
تو ز لطف و کرم نما تکلیف	بکلام لطیف و طبع ظریف
از جناب ستوده ذو المنن	وعده گیر از پئے شفاعت من

ام المومنین حضرت حفصه[3] رضی اللّٰه عنہا

آن معظم لطیفهٔ عصمت	وان مکرم صحیفهٔ عفت

[1] عن ابی موسیٰ رضی اللّٰه عنه قال ما اشکل علینا اصحاب رسول اللّٰه صلی اللّٰه علیه وسلم حدیث قط فسالنا عائشة الا وجدنا عندها منه علما۔ رواه الترمذی۔ ابو موسیٰ الاشعری میگوید ما اصحاب نبی کریم صلی اللّٰه علیه وسلم را اگر گاہے حدیث مشکل پیش آمدے و پرسیدیم از عائشه که مگر نزد او ازان مسئله معلومات وسیع می یافتیم۔ عن موسیٰ بن طلحة قال ما رایت احدًا افصح من عایشة رضی اللّٰه تعالیٰ عنها۔ رواه الترمذی۔ موسیٰ بن طلحه گوید من از جناب عائشه صدیقه هیچکس فصیح تر نیافته ام۔

[3] نسب نامه نبی معظم صلی اللّٰه علیه وسلم
محمد بن عبداللّٰه بن عبد المطلب بن ہاشم بن عبد مناف بن قصی بن کلاب بن مره بن لوئے۔

نسب نامه ام المومنین حفصه رضی اللّٰه عنہا
حفصه بنت عمر بن خطاب بن نفیل بن عبد العزیٰ بن رباح بن قرط بن رواح بن عدی بن لوئی۔

معدن علم و مطلع عرفان	مخزن حلم و منبع احسان
بنت فاروق رضؓ فرقداں پایہ	سایۂ سیدؐ سنا سایہ
رسم تحریر [۵۱] از شفا آموخت	علم قرآن ز مصطفیٰؐ آموخت
سنّتنا در نوشتن قرآن [۵۲]	جست بیشی ز زیدؓ و از عثمانؓ
یاد کردہ ز صادق مصدوق	جملہ فرقان فلذہ [۵۳] فاروق
حسب ایمائے سیدؐ دوسرا	مصحف پاک را نمود املا
کرد املا کراسہ [۵۴] بالتحقیق	بنت فاروقؓ پیش از صدّیقؓ [۵۵]

۵۱ شفا بنت عبداللہ از خویشان حضرت عمر فاروقؓ از خاندان بنی عدی بن لوی با ابوحثیم عدوی نکاح میداشت قبل از ہجرت ایمان آوردہ ہجرت گزید با نبی رؤف و رحیم محبت و عقیدت و ارادت مفرط میداشت حتیٰ کہ یک ردا و بستر بجہت استراحت سرور عالم خاص کردہ بود و آن را تبرکا پیش خود میداشت مدتے آن تبرکات در خاندانش بود مروان بن الحکم در عہد مملکت خود از دست ایشان بر بود۔ در روایت است کہ شفا رقیۃ النملہ یاد میداشت روزے نسبت خواندن آن از حضرت نبوی رخصت طلب نمود حضرت فرمود علمی الحفصۃ رقیۃ النمل کما علمتہا الکتابہ۔ ۵۲ زید بن ثابت رضی اللہ عنہ۔ ھو احد من کتب القرآن فی خلافۃ ابی بکر الصدیق ونقل من المصحف فی زمن عثمان رضی اللہ عنہ۔ راکمال ۵۳ فلذہ بالکسر و ذال معجمہ پارۂ جگر ۵۴ کراسہ بضم کاف و فتح سین بمعنی قرآن مجید ۵۵ فاطبۃ اہل سیر اتفاق دارند کہ قبل ازینکہ سیدنا ابوبکر الصدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ زید بن ثابت را حکم بہ نگاشتن قرآن دہد نسخہ آن پیش ام المومنین حفصہ موجود بود رضی اللہ عنہا۔

سیدہ چون پدر[1] بدولت حلم — بود طود[2] النہی[3] و طور العلم

داشت اندر کتابت فرقان — ید بیضا چو موسی[4] عمران

ورد او بود مصحف رحمان — حفظ میداشت جملگی قرآن

از لب مصطفی کتاب خدا — کردہ در گوش از الف تا یا

در زمان نبی رب جلیل — جمع میداشت پیش خود تنزیل

عمه اش[5] داشت پارۂ قرآن — کرد آن پاره نیز نقل ازان

در جناب رسول ربانی — خوانده یکسر کلام رحمانی

بنت فاروق تاج فرق حکم — قلزم جود و حلم و فضل و کرم

گاه فارغ نه از تلاوت[6] ماند — گاه خالی نه از قراءت ماند

داشت در علم پایه بر عیوق[7] — قرة العین حضرت فاروق

ف[1] جناب عائشه صدیقه رضی الله عنہا نسبت اُمنا حفصه میفرمود که حفصه مثل پدر بزرگوار خود در ہر امر دین راسخ الاراده بود (ابو داود) ف[2] طود کوه بزرگ ف[3] نہی بضم نون و فتح ہائے ہوز و در آخر الف مقصوره بصورت یا عقلها ف[4] در کتاب اعمال لوقا مرقوم است موسی در جمیع علوم مصر تعلیم یافته در کار و کلام صاحب قوت گردید ب ۷ - ۲۲ - ید بیضا داشتن مہارت کامل داشتن

ف[5] عمه سیده حفصه فاطمه بنت خطاب زوجه سعید بن زید رضی الله عنہما قبل از اسلام سیدنا عمر با شوہر خود مشرف باسلام گشته ہر قدر که قرآن نازل گشته بود آنرا نوشته تلاوت میکردند چنانچه حضرت عمر نزد ایشان اوائل سورۂ حدید دیده و خوانده ایمان آورد ف[6] ابن سعد در طبقات می نویسد که حفصه خیلے عبادت گذار و شب زنده دار و صائم النہار بود و تا دم مردن روزه را ترک نه داد و بعد وفات پیغمبر خدا خلوت گزین و گوشه نشین گردید - رضی الله عنہا -

ف[7] عیوق نام ستاره بس بلند سُرخ رنگ بر کناره کہکشان آنرا نگاہبان فلک گویند - لاریب سیده حفصه نیز پاسبان قرآن بود رضی الله عنہا -

پیرو خط او علی التحقیق / سید عثمانؓ و حیدرؓ و صدیقؓ
ابن مسعودؓ[۱] بود یا که اُبیؓ / جمله را بود استناد بوے
در قراءت[۲] جناب او استاد / فن تجوید[۳] را بدو اسناد
یا علیؒ یا که حمزهؒ یا نافعؒ / قرأت هر یکے بدو راجع
بود عاصمؒ و یا که ابن کثیرؒ / همه از پیرویش فائده گیر
بود بُو عمروؒ و یا که بن عامرؒ / هفت قرا[۴] ز فیض او شاکر
عارفه از علوم قرآنی / واقفه از رموز ربانی
رسم خطش[۵] هنوز در قرآن / هست سر مشق خوشخطان زمان
هیچ حرفے نه کس فزود ازان / نقطهٔ هم نه کس زدود ازان
حافظے هست یا که ناظره خوان / هست از حفصهؓ برسرش احسان

---

۵۱ عن عبد اللہ بن عمرو ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال استقرؤا القرآن عن اربعة عن ابن مسعود و سالم مولی ابی حذیفة و اُبی بن کعب و معاذ بن جبل متفق علیه ۵۲ قرأت بروزن حکمت و قرأت بروزن هدایت در لغت بمعنی خواندن و در اصطلاح حروف مصحف مجید را از مخارج آن حروف بر آوردن ۵۳ تجوید در لغت نیکو کردن و سره کردن و در اصطلاح حروف کلام الله را با مخارج نیکو ادا کردن و مقطوع و موصول و اوقاف وغیره آن دانستن و از اختلاف قرأتها آگاهی یافتن ۵۴ هفت قرا ۱ نافع مدنی ۲ عبد الله بن کثیر مکی - ۳ ابو عمرو بصری - ۴ ابن عامر شامی - ۵ حمزه کوفی - ۶ عاصم کوفی - ۷ علی کوفی ملقب به کسائی رحمهم الله ۵۵ رسم الخط طریق مخصوص نوشتن قرآن کریم مثلاً کجا بسم و کجا باسم باید نوشت و این رسم الخط از عهد فرخ عهد رسول رب العالمین الی یومنا هذا بر یک منوال در کتابت قرآن جاری است و سر موے ازان تجاوز نشده همچنانکه سیده حفصه نوشته بود الآن نیز نویسندگان مصحف به تقلید سیده خامه می رانند و برخلاف آن نوشتن را غلط میدانند-

گر بود شیعه ور بود سُنّی
در عمل با پدر تشبّه داشت
با نبی داشت گرچه شوخیها
زانکه او بود قاری قرآن
آنکه حق بهر او سفارش کرد

کے ز تقلید او ست مستغنی
در کتاب خدا تفقّه[۱] داشت
شوخی او معاف کرد خدا
ناز برداشت زو خدای جهان
بیگمان است در فضیلت فرد

[۱] تفقّه فی القرآن سیده حفصه ازان روایت بوجه احسن ظاهر و باهر میگردد که روزے رحمة للعالمین از راه ترحم نسبت اصحاب بدر و احد و حدیبیه فرمود که امید میدارم ایشاں داخل جهنم نگردند۔ سیده حفصه گفت پس در قرآن مجید که وان منکم الا واردها وارد است (یعنی از شما هیچ کسے نیست که دران وارد نگردد) چه معنی میدارد حضرت رسالتمآب جواب داد این آیت نیز وارد شده است ثم ننجی الذین اتقوا ونذر الظلمین فیها جثیا۔ باز ما پرهیزگاران را نجات میدهیم و ظالمان را دران بر زانو افتاده میگذاریم۔ مسند ابن حنبل [۲] نسبت شوخی سیده حفصهؓ اهل سیر نوشته اند که یکبار برامرے او را صاحب الوحی علیه السلام برائے تنبیهه طلاق رجعی داد۔ چنانچه در اکمال است وطلقها تطلیقة ثم راجعها اذا انزل علیه الوحی بقول راجع حفصة فانها صوامة وقوامة وانها زوجتك فی الجنة چون وحی نازل شد۔ که با حفصه رجوع بفرما زیرا که حفصه صائم الدهر و قائم اللیل و در جنت زوجهٔ تست پیغمبر خدا بحکم الٰهی با ام المومنین دل خوش کرد (رضا) فاروق اعظم سیده حفصه را در نکاح خنیس بن حذافه السهمی داده بود چون حضرت خنیس از مکه هجرت کرده بمدینه طیبه در جنگ بدر زخم مهلک برداشته و چند روز علالت کشیده جام شهادت نوشید۔ دران وقت عمر سیده حفصه به بست و یک سال رسیده بود۔ ابن اثیر سنه وفاتش چهل و یک و ابن سعد چهل و پنج بیان مے کنند بعض گویند عمر شریفش آن وقت به پنجاه و نُه بعض برانند که به شصت و سه سال رسیده بود۔ والله اعلم۔ عبدالله بن عمر۔ حمزه بن عبدالله۔ حارثه بن وهب۔ عبدالرحمن بن حارث وغیره از مردان و صفیه بنت ابی عبیده ام بشر انصاریه از تلمذ او فخر کرده اند در مدینه وفات یافت۔ رضی الله عنها۔

مادر از ذوالجلال والاکرام	باد بر جان تو ہزار سلام
گرچہ من روسیہ گنہگارم	لیک از تو رجا ہمے دارم
بازداری مراز نار سقر	از کرم مثل مہربان مادر

ام المومنین حضرت زینب ہلالیہ[1] ام المساکین رضی اللہ عنہا

شمس بیضا ضیائے حقانی	طور سینا سنائے ربانی
از قدم تا بفرق صورت نور	منتجلی بسان شعلۂ طور
قرطۂ[2] گوش مجد و عز و علا	حلۂ دوش زہد و صبر و رضا
سایہ پایہ اش فلک رفعت	جوہر گوہرش ملک طینت
در بزرگی خلاصۂ گیہان[3]	در ستر گی نقاوۂ دوران

ف[1] اسمش زینب بنت خزیمہ بن حارث بن عبداللہ بن عمر بن عبد مناف بن ہلال بن عامر بن صعصعہ ہلالیہ۔ کنیت خزیمہ ابو سلمہ بود۔ خزیمہ سیدہ زینب را اول در نکاح عبداللہ بن جحش دادہ بود و عبداللہ بن جحش نسبت عمہ زادگی با رسول خدا میداشت چون عبداللہ فائز شہادت گردید زینب بحالت بیوگی و بے کسی بسر می برد سرور عالم صلی اللہ علیہ وسلم بیچارگی و سبقت فی الاسلام اورا در نظر آوردہ بشرف زوجیت خود سرافراز فرمود آن وقت برہ نام میداشت آن حضرت زینب نامش گذاشت زینب را با ام الفضل زوجہ حضرت عباس رضی اللہ عنہ رشتہ خواہرگی حاصل بود چند ماہ خدمت رحمۃ للعالمین کردہ رہگرائے عالم جاودانی گردید۔ رسول خدا[4] در آغوش مبارک گرفتہ و در قبر پائین شدہ با دست خاص سپرد لحد فرمود۔ کانت افقۃ زمانہا دوی عنہا نفر۔ ف[2] قرطہ بالضم گوشوارہ ف[3] گیہان جہان بالفتح بمعنی روزگار در سراج نوشتہ کہ گیہان بالکسر و قیل بالفتح و بکاف عربی و فارسی ہر دو صحیح و بعضے نوشتہ اند کہ گیہان بیائے مجہول امالہ گاہان است منسوب بہ گاہ یعنی وقت و زمانہ چون اکثر اشیائے عالم تعلق با وقات میدارند لہذا بمعنی جہان آمدہ۔

معنی آیت خدا دانی ... متمثل بہ شکل انسانی
رحموت[1] مقدس جبروت ... شد مجسم بعالم ناسوت
اُمّنا زینب ھلالیہ ... معنئے آیتِ جلالیہ
جان مسکین نواز سرکارش ... بے نوارا نوازِ[2] دربارش
در سنا و بہا و در اعزاز ... ہر دو زینب[3] زیکد گر ممتاز
آں سراج حقیقت و عرفان ... دیں چراغ طریقت و ایمان
ہر دو را تاج فرق خود دانم ... رضی اللہ عنہما خوانم

اُمّنا اے شفیعۂ محشر ... اے ز افضال بے نوا پرور
رحم فرما و کن شفاعت من ... پیش درگاہ داور ذو المنن
تا نہ گیرد بکیفر کردار ... ناتوان جان زار من قہار

ام المومنین حضرت ام سلمہ[4] رضی اللہ عنہا

اخترِ جاہ و آسمانِ جلال ... کرزنِ[5] مجد و کرزمانِ[6] کمال
بحرِ ایثار و قلزمِ افضال ... نوبہارِ عطا سحابِ نوال

---

۱ رحموت بمعنی رحمت ۲ نوا ـ سامان و اسباب و توانگری و قوت و خوراک ۳ یکے ام المومنین زینب ہلالیہ و دیگر ام المومنین زینب بنت جحش رضی اللہ عنہما۔
۴ نسب نامہ سید الثقلین۔ محمد بن عبد اللہ بن عبد المطلب بن ہاشم بن عبد مناف بن قصی بن کلاب بن مرہ بن کعب۔ نسب نامہ اُمّنا ام سلمہ بنت عاتکہ بنت عامر بن ربیعہ بن مالک کنانیہ۔ از جانب پدر قریشی و از طرف مادر کنانیہ بود۔ بعض گویند رملہ۔ (باقی بر ص ۶۲)

مشرق خیر و آفتاب ہدیٰ — مطلع بِرّ[51] و ماہتاب تقا

مصدر فیض و بحر و کان برکت — محور[52] فضل و آسمان عظمت

حِلیہ[53] اش از شمائل[54] ایمان — حُلیہ[55] اش از خصائل ایمان

تاج سر ساختہ رضائے خدا — زیب بر ساختہ قبائے ہُدیٰ

مہر عزت گنبز خرگہ او — بدر دولت غلام درگہ او

(بقیہ حاشیہ صفحہ ٦١)

و صحیح‌ترین اقوال این است کہ نامش ہندہ بود۔ پدرش ابو امیہ حذیفہ نام و زاد الراکب لقب میداشت زیرا کہ بوجہ فیاضی در قافلہ کفیل زاد ہر راہ روے بود۔ ام سلمہ در ابتدا با ابو سلمہ بن عبد الاسد عمزاد خود نکاح میداشت و ابو سلمہ داخل شمار السابقون الاولون است مادر ابو سلمہ برہ بنت عبد المطلب بود ازین جہت ابو سلمہ قرابت عمہ زادگی با رسول خدا ؐ میداشت بعد وفات ابو سلمہ رحمۃ للعالمین بر بیوگی و بیکسی و کثیر الاولادی و تنگدستی و سبقت فی الاسلام و بچگان خورد سال او رحم خوردہ بنکاح خود او را سرافراز فرمود۔

۵۵ کرزن بروزن برزن نیم تاج مرصع کہ ملوک پیشین بالائے سر خود بجہت تیمن و تبرک می آویختند و تاجے را نیز گویند کہ از دیبا میدوختند و با گاف فارسی نیز آمدست

۵۶ مجد بفتح میم و سکون جیم بزرگی و بزرگوار شدن۔

۵۷ کرزمان بروزن مرزبان بمعنی عرش و فلک نہم و با گاف فارسی نیز آمدہ

حاشیہ صفحہ ہذا

۵۱ بِرّ بالکسر و تشدید راء مہملہ بمعنی نیکی و بخشش و بخشودن۔ ۵۲ محور بکسر میم و فتح واو صیغہ اسم آلہ از حور بالفتح کہ معنی گردشتن و محور بمعنی تیر چرخ کہ دولاب بدان میگردد ۵۳ حلیہ بالکسر صورت و خلقت و صفت چیزے ۵۴ شمائل بفتح شین و کسر ہمزہ بمعنی خصلتہا و عادتہا و بمعنی شکل و فارسیان بمعنی صورت و تقطیع و وضع استعمال کنند ۵۵ حُلیہ بالضم و بالکسر بمعنی زیور

ام سلمه مشیر خاص[1] رسول ‌ — ‌ رائے او را رسول کرده قبول
ذات او بحر بود و عین العلم ‌ — ‌ نفس او کوه بود و زین الحلم
جمع سازی فتاوی[2] یش تو اگر ‌ — ‌ گرد آید به پیش تو دفتر
ظاهر و باطنش بعلم و عمل ‌ — ‌ کرده مستغنی از حُلی[3] و حلل[4]
هم ز تسلیم چتر بر سر او ‌ — ‌ هم ز تفویض صدره[5] در بر او
میمنت طرفی از فضائل او ‌ — ‌ مکرمت حرفی از خصائل او
آن مصائب[6] که دید او پئے دین ‌ — ‌ کوه دیدے و در شدے به زمین

۱ـ امیر المومنین فی الحدیث امام بخاری علیه الرحمه آورده است که بعد صلح حدیبیه جناب ختمیت مآب صلی الله علیه وسلم امر بقربانی و کشادن احرام داد چون شرائط حسب مزاج مومنین نبود مردم بوجه کسیر المبالی بر تعمیل ارشاد عالی قدرے اظهار تهادن نمودند آنحضرت در تعمیل ارشاد کوتاهی شان ملاحظه فرموده در حرم تشریف برد اُمنا ام سلمه رضی الله عنها آثار ملال از چهرهٔ اقدس دریافته بعرض رسانید که بے گفت و شنید خود بدولت رسم قربانی را ادا فرموده احرام بکشانید مومنین سعادت خود باتباع مبارک حضور دانسته قربانی بعمل خواهند آورد۔ روحنا فداه حسب رائے امنا از حرم بیرون تشریف برده ادائے قربانی احرام را کشادند۔ صحابه عمل آقائے نامدار را دیده قربانی کرده احرام باز کردند حضور علیه السلام تبسم کنان بر اصابت رائے اُمنا تحسین و آفرین فرمود۔ ۲ـ علامه ابن قیم رحمة الله علیه در اعلام الموقعین ها می نویسد که اگر فتاوی ام المومنین جناب ام سلمه یک جا جمع کرده شود البته یک رساله ضخیم در علم فقه مهیا گردد۔ ۳ـ حلی بضم حاء مهمله و کسر لام و تشدید یا تحتانی زیور که از زر و سیم می باشد و این جمع است از حلیه که بالکسر باشد ۴ـ حُلل بضم حاء مهمله و فتح لام اول جمع حُلّه بالضم بمعنی جامه هائے ۵ـ صُدره بالضم سینه پوش ۔کرته خرد و پیراهن نیم تنه ۔ ۶ـ همچنانکه در مشرف شدن با سلام حضرت ام سلمه با شوهر خود ابو سلمه دوش بدوش بود همین نهج در هجرت نیز همرکاب او بود ۔ اوّلاً بجانب حبشه از دست ایذائے کفار و باز بمکه مراجعت کرده بسوئے مدینه طیبه هجرت کرد این هجرت ثانیه ام سلمه خیلے با صعوبت بود که در تحریر و تقریر نمی گنجد۔ (باقی بر ص ۶۴)

اُمنّا من بسے گنہگارم	رو بہ پیش نبی چساں آرم
زاں بدرگاہ تو ہمے نالم	کہ بہ نزد نبی بگو حالم
تا شفاعت کند بروز جزا	وارہاند مرا ز بطش خدا

بقیہ حاشیہ ص٦٣ :- مورخ ابن اثیر از زبان حقیقت ترجمان اُمنّا بیان میکند کہ چون مومنین بانمکین از دست تعدی کفار اشرار تنگ آمدہ محض بپاس دین متین بر ترک وطن و مسکن آمادہ گشتہ ہجرت بمدینہ طیبہ اختیار نمودند من و شوہر من کہ ہنوز گرد سفر ہجرت حبشہ از روے خود نشستہ بودیم باز آمادہ ہجرت گشتیم نزد شوہر من ابو سلمہ فقط یک اشتر بود و ما سہ نفر بودیم من و شوہر من و یک بچہ صغیر کہ در حبش زادہ بودم براے برداشتن سامان بایستے کہ یک شتر دیگر باشد و آن خود پیش ما نبود و آنقدر پول نداشتیم کہ شتر دیگر بخریم یا بکرایہ بگیریم ناچار ابو سلمہ سامان ضروریہ را پشت ہمان شتر بار کردہ مرا و بچہ مرا بران نشانید و مہارش در دست خود گرفتہ روان شد درین بین رشتہ داران پدری من بنو مغیرہ کہ دشمنان دین بودند خبر یافتہ سد راہ شدند و مہار از دست ابو سلمہ بدر بردند کہ ہر جا دلت میخواہد برو اما نگذاریم کہ دختر ما را از خانہ بیرون کشیدہ در کوہ و صحرا آوارہ و سرگردان کنی ابو سلمہ نتوانست کہ بدیشان جنگ کند ناچار با دیدہ گریان و سینہ بریان سر بصحرا نہاد و بنو مغیرہ مرا با دیدہ اشکبار و حالت زار کشان کشان باز بمکہ آوردند ہنوز چشم من بسوے ابو سلمہ و چشم ابو سلمہ بسوئے من نگران و بر حال یکدیگر اشکباران بود کہ خویشان و قرابتیان ابو سلمہ یعنی بنو عبد الاسد دوان و افتان و خیزان در رسیدند و بچہ مرا از آغوش من بیرون کشیدند کہ ما بچہ قوم و قبیلہ خود پیش دختر شمانمی توانیم گذاشت آنقدر زور زدند کہ بنو مغیرہ نتوانستند کہ بچہ مرا از دست بردشان برہانند، دران حین بدتر از مرگ حالتے بر من طاری بود کہ براے بیان کردن آن پیش خود الفاظ نمیدارم الغرض مرا بنو مغیرہ و بچہ صغیر مرا بنو عبد الاسد باسیری بردند ابو سلمہ کہ ہجرت بجہت رضائے الٰہی گزیدہ بود نتوانست کہ بر رضاے الٰہی رضائے نفس را مقدم داشتہ از راہ برگردد توکلا علی اللہ رو بمدینہ نہاد من از دم صبح تا شام دم آبے نچشیدہ و لب نانے نخوردہ الیٰ وقت مغرب شوربہ اشک و خونابہ دل از دیدہ بر دامن میریختم شب ہمہ شب دیدہ برہم ننہادہ مصروف گریہ و بکا ماندم سحر از جا برخاستہ بر فراز یک تل کوچک نشستہ چندان گریستم کہ جیب و دامانم تر گردید و تا ہنگام شام بر حالت زار نوحہ میکردم کہ بخیال شوہر گہ بیاد فرزند دلبند فریاد و فغان من کرہ ہوا را حرکت میداد و لرزہ بر اندامم بادمی افتاد چون آفتاب توارت بالحجاب شد ٥

خاقانی را دگر شب آمد۔ ہمان حالت دوشینه بودومن بودم حتی که کم وبیش یک سال
براین منوال بگذاشت روزے ابن عم من برائے پرسیدن حال من پیش آمد ومرا اشکبار
در حال زار دیده زار بگریست وبنومغیره را یک جا جمع کرده با تقریر پُر تاثیر از سوز درون من
آگاهی داد تا آن سنگدلان ثم قست قلوبهم فهی کالحجارة دست از من برداشتند و
بر حالت خودم بگذاشتند باز آن مرد ترسنده دل پیش بنی عبدالاسد رسیده دل ایشان را نیز
میلان داد تا فرزندم سلمه را پیش من فرستادند و بنومغیره مرا بر یک شتر نشانیده تنها بصحرا وا دند۔
من بے زاد وبے توشه بچه را در آغوش ومهار شتر در دست بے دلیل ورهبر دل بر خدا نهاده براه افتادم
چون بموضع تنعیم رسیدم عثمان بن طلحه بن ابی طلحه که اراده مکه داشت سر راه مرا بکه وتنها دیده گفت
اے دختر ابوامیه کجا میروی گفتم به مدینه پیش شوهر خود ابوسلمه۔ گفت راهبرت کو وهمسفر کدام۔ گفتم برادر
راهبر خدا وهمسفر این بچه دست بالا کرده زمام شتر بگرفت و رو بمدینه روان شد آن نیک نهاد ونیک نژاد
راجل ومن راکب کوه وصحرا می پیمودیم چون بمنزل می رسید از من دور تر رفته می خوابید تا آنکه مرا بمدینه
رسانید چون نگاهش بر قبا دعمرانات بنی عمر بن عوف افتاد گفت شوهر تو ابوسلمه این جا مقیم است حالا
برو وشوهر خود را بجو این بگفت ومهار شتر بدست من داده خود بمکه برگشت اما مبفرماید من خدا را گواه
کرده میگویم شخصے مثل عثمان انسان صورت وفرشته سیرت ندیده ام خدایش جزائے نیک دهاد۔
ابوسلمه در جنگ احد زخم خورده چند روز زندگانی یافته در ۴ھ بتاریخ نهم جمادی الآخر داعی حق را لبیک
اجابت گفته رهگرائے آخرت گردید ودر آخر ماه شوال ۴ھ بعد از انقضائے میعاد عدت سرور دنیا و
دین بر مجاهدات وصعوبات وبیکسی وکثیر العیالی ام سلمه نظر عاطفت مبذول فرموده ام سلمه را شرف
زوجیت خویش عطا فرمود محمود بن لبید میگوید۔ کان ازواج النبی صلی الله علیه وسلم
یحفظن من الحدیث کثیرا ولا مثلا لعائشة وام سلمة یعنی جمیع ازواج مطهرات
بر حفظ احادیث رغبت میداشتند مگر جناب عائشه وام سلمه حریف خود نمیداشتند۔ نسبت سنه
وفات ستنا ام سلمه رواة را اختلاف است واقدی ۵۹ھ وابن حبان بعد شهادت سیدنا حسین رض
در ۶۱ھ وابوخیثمه ۶۰ھ وبعض ۶۳ھ در سال واقعه حیره بیان کرده است در وقت وفات
عمر شریفش هشتاد وچهار رسیده۔ ابوهریره رض نماز جنازه ادا کرد در آن وقت ولید بن عتبه
از جانب یزید بن معاویه والی مدینه بود مگر بحسب وصیت ام المومنین حاضر نماز جنازه نگردید
عمرو زینب عامر۔ مصعب بن عبدالله نبهان عبدالله بن رافع ابوکثیر۔ خیره صفیه
بنت شیبه۔ هنده بن حارث۔ عبدالرحمن بن عوف وغیرهم از ام سلمه روایت حدیث
کرده اند۔ رضی الله عنها۔

ام سلمہ بر[1] و ثنا گستر	مدحتش خواندہ[2] عائشہ اکثر
خود خدا قاضی نکاحش[3] بود	رسم و فطرت ز ہم جدا فرمود
بستہ باشد نکاح آنکہ خدا	با نبی بر فراز عرش علا

ف۱ در اصابہ از ام المومنین ام سلمہ رضی اللہ عنہا منقول است کہ نسبت سیدہ زینب مے فرمود کانت صالحۃ صوامۃ قوامۃ کہ بسیار صالحہ و صائمۃ الدہر و قائمۃ اللیل بود ف۲ حضرت ام المومنین عائشہ میفرماید لم تکن امرءۃ خیرا منہا فی الدین واتقی للہ تعالیٰ واصدق حدیثا واوصل للرحم واعظم صدقۃ واشد تبذیلا۔ یعنی در معاملات دین و تقوی و صداقت و صلہ رحم و سخاوت و ایثار از وے بہتر زنے نبود است ف۳ ابن سعد در طبقات می نویسد کہ فرمود حضرت عائشہ یرحم اللہ زینب لقد نالت فی ہذہ الدنیا الشرف لا یبلغہ شرف ان اللہ زوجہا نبیّہ فی الدنیا ونطق بہ القرآن اللہ تعالیٰ بر زینب رحم فرماید۔ کہ در دنیا مرتبہ بے نظیر یافت خدا نکاح او را با نبی خود بست در دنیا و در قرآن بیان فرمود۔ انکحنا کہا کہ ما نکاح تو ہا و بستہ ایم۔ (ف) بعض گویند در سنہ ۲۰ھ و بعض گویند در سنہ ۲۱ھ پیشتر از سائر امہات المومنین وفات یافت و سیدنا فاروق اعظم نماز جنازہ اش خواند و عقیل و ابن حنیفہ رضی اللہ عنہما در قبر پائین کردند و حضرت عمر بالائے قبرش بوجہ تمازت آفتاب آفتاب گردان نصب کرد۔ حضرت عمر از ازواج النبی پرسید سیدہ زینب را کدام کس در قبر پائین کردہ مدفون سازد جواب دادند آنکہ در خدمت او زیادہ تر حاضر می شد پس بحکم حضرت عمر محمد بن عبد اللہ بن جحش۔ اسامہ بن زید، عبد اللہ بن ابی احمد بن جحش و محمد بن طلحہ کہ جملہ اقربائے سیدہ بودند سپرد لحد نمودند مزارش در جنت البقیع است۔ ابن سعد در طبقات می نویسد ما ترکت زینب بنت جحش درہما ولا دینارا کانت تتصدق بکل ما قدرت علیہ وکانت ماوی المساکین اے زینب بنت جحش ہیچ درہم و دینار در پس خود نگذاشت ہرچہ در دستش می افتاد آن را صدقہ مے داد۔ ملجا و ماوائے مساکین بود۔

رضی اللہ عنہا

من چہ وصف و ثنائے او گویم پیش داور شفیعۂ من باد	بہ کہ از وے سپارشے جویم روز محشر مرا بیار دیاد
اُمّنا مام من فدائے تو باد آنچہ مادر کند برائے پسر	سر من نیز خاکپائے تو باد در حق من بکن تو در محشر

اُم المومنین حضرت صفیہ[1] رضی اللہ عنہا

نخبۂ[2] نسل لاوی[3] و شمعون[4] شمع ایوان یوسفؑ و یعقوبؑ شبچراغ[5] خزینۂ داودؑ یوسفش خال و خالہ اش راحیل[7] عمّہ اش مریم[9] و کلیمش عم	زبدۂ آل موسیٰؑ و ہارونؑ فرد دیوان یونسؑ و ایوبؑ لعل ادریسی[6] دفینہ ہودؑ جدّہ لیّا[8] و جدّش اسرائیلؑ ابن عمّہ مسیحؑ بن مریمؑ

[1] صفیہ بنت حُیی بن اخطب من بنی اسرائیل من سبط ہارون علیہ السلام۔ یا در صفیہ خرہ دختر سموال بن عادیا سلسلۂ نسب پدری او بہ لاوی بن یعقوب و سلسلہ نسب بادری او بہ شمعون بن یعقوب میرسد۔ حیی نامور رئیس قوم یہود شاہانہ زندگانی میکرد صفیہ بعد از فتح خیبر در نکاح پیغمبر علیہ السلام آمد در ۵۰ھ وفات یافتہ در بقیع مدفون شدہ انس و ابن عمر از و روایت کردہ اند۔
[2] نخبہ بضم نون گزیدہ و انتخاب کردہ [3] لاوی پسر حضرت یعقوب علیہ السلام [4] شمعون نیز نام پسر یعقوب علیہ السلام [5] شبچراغ گوہریست بے بہا کہ در شب داج مثل سراج روشنی می بخشد۔
[6] لعل ادریسی قسمے است از لعل [7] راحیل مادر یوسف زوجۂ ثانی حضرت یعقوب علیہ السلام [8] لیّا مادر شمعون و یہودا زوجہ اوّل حضرت یعقوب علیہ [9] مریم خواہر حضرت موسیٰ علیہ السلام۔

پدرش ابن بنت اسرائیلؑ	مادرش بنت ابن وخت خلیلؑ
از صفورا[1] گرفته طرز حیا	وز سموءال[2] یاد کرده وفا
خوش عروس از بنات اسرائیلؑ	شاه را مادرش ابن اسماعیلؑ
آنقدر بود نفرتش ز یهود[3]	که مواسا[4] ورا نبیؐ فرمود
در شجاعت بشان ام زبیر رضؓ[5]	در طلاقت بسان ابن زبیر رضؓ[6]
وه چه در دل شهامتی[5] میداشت	وه چه در جان شجاعتی میداشت

۱ه صفورا بنت شعیب علیہ السلام کہ در نکاح حضرت موسیٰ علیہ السلام بود و نسبت حیائے او در قرآن مجید است فجاءته احدٰهما تمشی علی استحیاء کہ یکے ازان دو دختر شعیب نزدیک حضرت موسیٰ علیہ السلام بروش حیا در آمد۔ و درباره حیاء اُمّنا صفیه مروی است که هرگاه بضرورتے از خانه بر آمدے ردائے مبارک آنچنان بر جسم اطهر از سر تا پائے برگرفتے که ناخن پائے مبارک هم به نظر نیامدے ۲ه ابن سموءال همان است که در قصص عرب و کتب ادب یه اوفی من السموءال ضرب المثل است که ودیعت امرء القیس را بملک کنده نداد و پسر خود را از دست داد ۳ه عن انس قال بلغ صفیة قالت حفصة بنت یهودی فبکت فدخل علیها النبی صلی الله علیه وسلم وهی تبکی فقال ما یبکیك فقالت قالت لی حفصة انی ابنة یهودی فقال النبی صلی الله علیه وسلم انك لابنة نبی وان عمك لنبی وانك لتحت نبی ففیم تفخر علیك ثم قال اتقی الله یا حفصه رواه الترمذی والنسائی۔ از انس رضی الله عنه مروی است که صفیه را کسے خبر رسانید۔ که حفصه ترا دختر یهودی میگوید صفیه از شنیدن این سخن بگریست درین بین نبی کریم و رؤف رحیم که انك لعلی خلق عظیم اُمّنا صفیه را گریان دیده پرسید ما یبکیك یا صفیه عرض کرد حفصه مرا دختر یهودی گفت است سرور عالم صلی الله علیه وسلم از راه دلاسا فرمود پدرت هارون پیغمبر عمت موسیٰ پیغمبر شوهرت پیغمبر حفصه بر تو کدام فخر میدارد و حفصه را گفت از خدا بترس۔ ۴ه مواسا۔ غمخواری نمودن ۵ه ام زبیر رضؓ حضرت صفیه بنت عبد المطلب خواهر جناب حمزه رضؓ مادر زبیر بن العوام

(باقی بر صـ)

در مقامیکه پهلوان لرزد — صنف نازک بگو چه می ارزد
روئے چون جانب خدا بودش — پشت بر روئے ماسوا بودش
جذبهٔ حق کشان کشان می برد — شوق در کوئے دلستان می برد
حق چنان جانب خودش بکشید — چشم او دید لیک هیچ ندید

بقیه حاشیه صفحہ :- عمهٔ رسول خدا صلی الله علیه وسلم که نسبت وے علامه سیوطی رح
می نویسد کانت شاعرة فصیحة متقدمةً عند جمیع العرب بالقول والفعل
والشرف والحسب والنسب بجوهر جلادت از اشعار حماسیات قریحه اش هویدا میگردد
و ذکر جسارت او را اهل سیر از امثال حیرت افزائے جرأت نسوانی می نگارند۔ چون در غزوهٔ خندق
سرور عالم صلی الله علیه وسلم مستورات را در قلعه اطم مدینه که آنرا فارغ نیز می گفتند یکجا کرده حسان
بن ثابت را بر حفاظت متعین فرمود بعضے از اهل یهود آن مقام را از ابطال و رجال صحابه خالی
یافته ارادهٔ حمله نمودند و شخصے تیغ آخته پائے قلعه رسید خواهر حمزه حسان را بحکم بمدافعت
آن شریر داد حسان که مبتلائے مرض ضعف قلب بود عذر بے جگری پیش آورد حضرت ام زبیر
از میان صحابیات برخاسته سر آن یهود عنود را جناب موسیٰ دار بعصا چنان فرو کوفت
که رهگرائے جهنم گردید و بدست مبارک با شمشیر سرش بریده بپائین قلعه انداخت یهود ان
نابکار آن جوهر جلادت دیده ترسیده خیال حمله بردن را ترک دادند و گمان بردند که قلعه
از ابطال رجال اسلام پر است و بر قلعه حمله بردن بخون خویش بازی کردن است۔
۵۶ زهیر بن ابی سلمی المزنی صاحب معلقه امن ام اوفی دمنة لم تکلم حضرت
فاروق اعظم او را از جمله شعرا در راست بیانی فوقیت میداد پسرش کعب بن زهیر مالک
قصیدهٔ شهیرهٔ بانت سعاد مثل پدر در فصاحت و بلاغت شهرت میداشت۔ اهل سیر
اتفاق میدارند که چون ستنا صفیه و جناب زینب بنت جحش پیش روئے سید المرسلین نشسته
بجناب مکالمه باز میکردند افصح عرب و عجم بخاموشی سخنان فصاحت آمیز هر دو را می شنید و
می پسندید رضی الله عنهما۔ ۵۷ شهامت تیز خاطر و چالاک شدن و بزرگی و توانائی و شادمانی و چستی و دلیری۔ منتخب

لاشه ها دید و[1] اضطراب نکرد　　چشم حق بین خود پر آب نکرد
زانکه میداشت سخت استغراق　　در رضائے شه علی الاطلاق
بود راضی بحکم رب کریم　　مالک مطلق نعیم و جحیم
دید در خواب[2] خویشتن که قمر　　هست در دامنش ضیا گستر
بعد چندے بدید پیغمبر　　بر سر ران او نهاده سر
خواب او راست کرد رب ودود　　چون نبودش سرے بقوم یهود
یافت اسلام از رهِ الهام　　یافت انعام از رهِ اسلام

مادرا اے مادرِ کرم گستر　　مهر پرور شفیعهٔ محشر
از من روسیاه اے مادر　　روز محشر بشافع محشر
کن سپارش پئے شفاعتِ من　　تا بدرگاه داور ذوالمنن
از سفارش مرا ز نار جحیم　　باز دارد بہ فیض و فضل عمیم
ورنه مادر بسے سیه کارم　　نامه چون روئے خود سیه دارم

---

[1] سیرت نگاران اتفاق دارند که چون بعد فتح خیبر بلال رضی الله عنه صفیه و دیگر زنان یهود را باسیری گرفته از قلعه برآمد و گذرش بر میدان قتال افتاد زنان یهود قتیلان قوم خود را دیده واویلا و بکا آغاز نهادند اما جناب صفیه اقارب خویش را در خاک و خون آغشته دیده دلیرانه ازان معرکه هولناک درگذشت و قلق و اضطراب را بخود راه نداد [2] چون صفیه به نکاح خاتم النبیین رسید سرور عالم بر چهره اش آثار ضرب دیده وجه آن پرسید عرض کرد که شبے در خواب ماه آسمانی را دیدم که در دامن من فرود آمد است تعبیر آن از پدر پرسیدم در غضب رفته از سیلی چهره مرا نیلی ساخته گفت ملیکه سائر اقوام عرب بودن را آرزو میداری ۔

ام المومنین حضرت ام حبیبہ[۱] رضی اللہ عنہا

درریاست رئیسہ بنت رئیس	طیبہ طاہرہ جو علق[۲] نفیس
نام آور بنو امیہ ازو	حکم گستر بنو امیہ ازو
اعتبار بنو امیہ بدو	افتخار بنو امیہ بدو
عزّ و جاہ بنو امیہ بدو	تاج و گاہ بنو امیہ بدو

۱ نسب خاتم الانبیاء محمد بن عبد اللہ بن عبد المطلب بن ہاشم بن عبد المناف،
نسب ستّنا ام حبیبہ بنت ابو سفیان بن حرب بن امیہ بن عبد شمس بن عبد مناف
ام حبیبہ کنیت نامش رملہ مادرش صفیہ بنت ابی العاص بن امیہ و صفیہ عمہ امیر المومنین حضرت
عثمانؓ بود ستّنا آن قدر قلب مزکی میداشت کہ در ہفدہ[۱۷] سالگی برخلاف عقائد مادر و پدر و آباء و اجداد
خویش محض باالہام ربانی ایمان بہ رسالت رسول حضرت منان آورد۔ و شوہر خود عبید اللہ بن جحش را
کہ نسبت عمہ زادگی بارسالت مآب میداشت تبلیغ دین فرمودہ مسلمان ساخت پدرش ابو سفیان
کہ نام بردار قریش و رئیس اعظم مکّہ و باشاہان روم و فارس و یمن تعلقات دوستانہ داشت از
شنیدن خبر اسلام دختر و داماد بوجہ کفر و شرک کہ از آباء و امہات میراث گرفتہ بود خواست کہ
مثل دیگر مومنین ایشان را نیز در شکنجۂ تعذیب کشیدہ مرتد سازد ام حبیبہ پے بخیالات
فاسدہ پدر بردہ حسب فرمان سرور دو جہانؐ با شوہر خود بجانب حبشہ صعوبت ہجرت بر خود گوارا کرد۔
شوہرش بحبشہ رسیدہ بالائے بلائے سفر مصیبت دیگر بر سرش وارد نمود ستّنا حاملہ بود۔ دختر بچہ
در سفر زاد کہ شوہرش از اسلام برگشت و باغوائے راہبے دیرانی نصرانی گردید و از صراط مستقیم اسلام
انحراف ورزید و از مرکز احسن الاشکال دائرہ توحید خارج گشتہ در گوشہ تنگنائے مثلث حاد الزاویائے
مختلف الاضلاع تثلیث خزید۔ چون در رؤیا حضرت باری عز اسمہ ام حبیبہ را صورت کریہ منظر
عبید اللہ نمودہ بود ستّنا او را از پہلوئے خویش دور نمودہ با دختر شیر خوارہ بحالت بیکسی تنہائی
سفر بسر بردن را بر خود گوارا کرد جوہر دینداری ستّنا قابل تقلید است کہ برائے شوہر نوجوان
ایمان را از دست نگذاشت ۲ العلق بالکسر النفیس من کلّ شیءٍ ۔ قاموس ۔

پدرش نامدار بوسفیان — مادرش بود عمۂ عثمانؓ

عمرش از ہفدہ سالگی نگذشت — راز توحید یافت عارفہ گشت

پدرش با خدا عداوت داشت — شوہرش دین مصطفیٰ بگذاشت

لیک ام حبیبہ نورے داشت — حب خویشان کفر کیش گذاشت

بہر حق در حضر پدر بگذاشت — بہر دین شوے در سفر بگذاشت

اے بسا زن کہ از برائے پدر — کردہ حاصل طلاق از شوہر

وے بسا زن کہ از پئے شوہر — کردہ از سر بدر خیال پدر

در سفر باشد احتیاج رفیق — گفتہ اند الرفیق ثم الطریق

لیک ام حبیبہ از پئے حق — باک نہ کردہ از سفر مطلق

تافت رخ از رفاقت شوہر — گشت مرتد چو شوہرش بسفر

بود لاریب فضل ربانی — از پئے جان مریمؑ ثانی

در الہام[ط] حق برو بکشود — زشتئ حال شوہرش بنمود

بے نوائی و رنج تنہائی — باز اندر سفر شکیبائی

ہست اعجاز اینچنین عصمت — خارق عادت است این عفت

در رہ حق ہر آنکہ گشت فنا — خود حفاظت کند ورا مولیٰ

ط در روایت است کہ شوہر ام حبیبہ ہنوز مرتد نگشتہ بود کہ شبے در خواب روئے شوہر خود را خیلے زشت و بدگل دید بعد از چند روز آن حال بدش را برائ العین مشاہد نمود خمر خوردہ صلیب در گردن آویختہ نصرانیت را قبول کردہ رستنا دختر را درکنارہ گرفتہ از و کنارہ نمود و آن بدقوارہ در جہان آوارہ شد۔ من یھدہ اللہ فلا مضل لہ ومن یضللہ فلا ھادی لہ۔

بیگمان آنکه از پئے دادار ❊ میگذارد یار و خویش و تبار

نگذارد خدا که خسته شود ❊ در بلا و عنا شکسته شود

بلکه او را بلند می سازد ❊ قدر او ارجمند می سازد

هر که خود را برائے حق در باخت ❊ حق ورا در جهان مکرم ساخت

حالت امنا گواست بر ان ❊ که خدا رتبه اش فزود چسان

دید احوال آن گرامی ذات ❊ چون خداوند رافع الدرجات

پایهٔ او با مهات افزود ❊ مهر[۱] او از همه گران فرمود

پدر و مادر و برادر[۲] او ❊ جمله گشتند خادم در او

بر بساط[۳] شفیع روز جزا ❊ داد جا او نه باب خود را

---

۱ چون رسول ایزد منان و رحمت عالمیان قدردان ایمانیان و رتبه افزائے مومنان را از حال پرملال بے کسی و تنگدستی و غربت و از استقامت ستنا خبر رسید بوساطت نجاشی شاه حبشه پیغام نکاح فرستاد نجاشی که اسلام آورده بود بقول بعضے چهار صد دینار و بروایت برخے چهار صد هزار درهم مهر بست و از خزانهٔ عامرهٔ خویش ادا کرد۔ و این قدر مهر هیچیک از امهات المومنین نمیداشت۔

۲ بعد فتح مکه پدر ستنا ام حبیبه ابو سفیان نیز غاشیهٔ اسلام بر دوش کشیده زنش هنده آکلة الاکباد جگر خاینده سیدنا حمزه مادر ستنا و برادرش معاویه هم بر آستانهٔ نبوی جبین نیاز مالیدند۔

۳ در روایت است که چون سیده ام حبیبه همراه شرحبیل بن حسنه از سفر حبش بمدینه طیبه واپس رسید روزے ابو سفیان که هنوز اسلام قبول نه کرده بود برائے ملاقات دختر بلند اختر خود حضرت امنا ام حبیبه از مکه بمدینه آمد رضیه منتقبه رضی الله عنها پدر پیر رئیس کفار و علمبردار لشکر جرار اشرار را از دور دیده ۔۔ (باقی بر صـ۷۶)

بلکه تبلیغ دین فرمودش	راه صدق و یقین بنمودش
از بتان سخت نفرتے دادش	سوئے اسلام رغبتے دادش

اے عطوفت مآب مادر ما	اے تو مهر انتساب مادر ما
من ز عصیان تباه کار ستم	لیک از تو امید وار ستم
هر قدر پور ناتوان باشد	آن قدر مام مهربان باشد
از سر مهر خود من بدر را	دار هانی ز باز پرس خدا

بقیه حاشیه ص۷۵

بستر مبارک سید المرسلین را بپیچیده در گوشه بنهاد ابو سفیان ازین حرکت خیلے برهم شده سبب پیچیدن بستر پرسید- سیده پاسخ داد المشرکون نجس ایمان من اجازت نمید هد که تو بر بستر پاک سید اطهر پا بگذاری ابو سفیان را قدر شرک و اصنام پرستی ذهن نشین گردید و بجانب اسلام گروید-

(ف) حبیبه بنت عبید الله- معاویه بن ابی سفیان- عقیله بنت ابی سفیان عبد الله بن عتبه بن ابی سفیان بن سعید بن المغیره- سالم بن سوار- ابن الجراح- صفیه بنت شیبه- زینب ام سلمه عروه بن زبیر- ابو صالح از خدمتش اخذ حدیث نموده اند

(ف) صاحب استیعاب فی معرفة الاصحاب نسبت قبر شریفش حکایتے نقل کرد است که روزے گوشه مکان امام زین العابدین را بجهت تعمیر جدید مردمان بر کندند ناگاه لوح مزار پیدا شد بر آن نوشته بود هذا قبر رمله بنت صخر- بعض نوشته اند که در سنه ۴۴ھ وفات یافته در قبرستان البقیع بجوار رحمت الٰهی پیوست است- رضی الله عنها-

ام المومنین حضرت جویریہ[1] رضی اللہ عنہا

آن مذہب قباچہ[2] عصمت — وان مہذب لباچہ[3] عفت
آن قمر طلعت و ملک صورت — آن سہا رفعت و فلک فطرت
آن تقیہ نقیہ مرضیہ — امنا سیدہ جویریہ رض
زاہدہ عابدہ جویریہ رض — راکعہ ساجدہ جویریہ رض
امنا فاضلہ جویریہ رض — ستنا باذلہ جویریہ رض
اختر برج معرفت ذاتش — گوہر درج موہبت ذاتش
قلزم علم در سفینۂ او — معدن حلم در خزینۂ او
در عبادت بدیل[4] اسرافیل — در سعادت عدیل میکائیل

[1] نامش برہ بنت الحارث بن ابی ضرار بن حبیب بن عائذ بن مالک بن جذیمہ نام دیگر جذیمہ مصطلق بود ازین جہت نام اولادش بنی مصطلق شہرت یافت در صلب پنجم جذیمہ شخصے بود خزاعہ نام کہ قبیلہ خزاعہ بدو نسبت میدارد و بنی مصطلق غُصنے است از خزاعہ۔ حارث بن ابی ضرار ہم رئیس بنی مصطلق بود و ہم قائد اعظم خزاعہ بوجہ شہسوار جرار بودن در عرب وجاہت عظیم پیدا کردہ بود۔ بسبب عناد مذہب در ۵ھ ارادہ کرد کہ بر مدینہ طیبہ تاخت آوردہ مال و عیال مسلمانان را تاراج نماید، از دست غازیان اسلام ہزیمت خوردہ فرار بر قرار غنیمت دانست چون اہل و عیال را برسم عرب باخود آوردہ بود دخترش برہ در اسیری افتادہ بسہم ثابت بن قیس در آمد چون ثابت نیز از قوم خزاعہ بود و با بنی مصطلق قرابت قریبہ میداشت نخواست کہ دختر رئیس ابن رئیس قوم و قبیلہ خویش را در حالت ابتذال اسیری پیش خویش داشتہ در نظر مردم سبک گردد با برہ مکاتبت کرد کہ رقم معینہ ادا کردہ آزادی حاصل نماید برہ کہ از خان و مان آوارہ بےکس بےیار و مددگار بود از راہ فرزانگی (باقی بر صـ ۷۸)

در شرف مثل نبی اعظم او	در کرم همچو آیت محکم
لا بجه از روئے جمال تقی	فا بجه از بوئے او کمال هدی

بقیه حاشیه:- مصلحت دران دید که التجائے خود را بدرگاه نبوی برده مقصد خود را حاصل نماید و داغ کنیزے از دامن خود بشوید آخر الامر کرد آنچه در دلش خدا انداخت و سرور دنیا و دین رقم مقرره قیس را با بره عطا فرموده آزادش ساخت بره این مراحم غیر متوقع دیده اظهار اسلام نمود سرور عالم از اظهار اسلامش خوشنود گشته خواست که سرش بلندتر نماید پیغام نکاح خویش داد بره که مرهون منت بود اظهار مسرت نمود- چون بره برتبهٔ علیائے زوجیت رسول رسید صحابه کرام اسیران قوم خزاعه و بنی مصطلق را رهائی دادند حارث چون بمدینه رسیده خبر رهائی و عزت افزائی و کدخدائی بره شنید شاد گشته کلمه توحید یاد کرد و قوم خزاعه را دعوت اسلام داد- حضرت عائشه صدیقه می فرماید نکاح جویریه برائے قوم و قبیله اش و نیز بجهت ترقی و قوت اسلام خیلے بابرکت بود حضرت ستنا جویریه در عبادت الٰهی شغف تمام میداشت که ذکرش طولے دارد در سنه ۵۶ھ وفات یافته در بقیع بجوار رحمت الٰهی آرمید- رضی الله عنها حضرت ابن عباس و عبد الله بن عمر از خدمتش استفاضه حدیث می نمودند

سه۴ صاحب اسد الغابه می نویسد که روزے سرور عالم دید که بوقت صبح ام المومنین سر سجاده نشسته مشغول عبادت است باز وقت چاشت باز بوقت ظهر و عصر و شام و عشاء برهمان حال رو بقبله دید گفت تو هر روز برهمین حال در ریاضت و عبادت می مانی من ترا یک وظیفه می آموزم که همواره بران مواظب باشی و ترا اجر جزیل حاصل آید- سبحان الله سبحان الله عدد خلقه سبحان الله عدد خلقه سبحان الله رضی نفسه سبحان الله رضی نفسه سبحان الله زنة عرشه سبحان الله زنة عرشه سبحان الله مداد کلماته سبحان الله مداد کلماته- ابن سعد روایت میکند که روز جمعه آنحضرت صلی الله علیه وسلم بخانه جویریه تشریف برد او دران روز روزه دار بود فرمود آیا فردا هم روزه داری بانه جویریه گفت اراده ندارم حضرت فرمود تنها یک روز روزه داشتن خوب نیست۔

مرسله در گلویش از تصدیق / گردنش را قلاده از توفیق

گر عبادت طراز دامانش / ور ریاضت زهِ گریبانش

یمّ طامیّ علم و فضل و کمال / بحر ناقیّ عزّ و جاه و جلال

سر بلند از ادائے او عصمت / ارجمند از لقائے او عفت

حامئے عزّ قوم ایمانش / ماحئے ذل قوم ایقانش

داده اسلام او بما کے صلاح / داده ایمان او بقوم فلاح

قوم آزاد ساخت ایمانش / ملک آباد ساخت احسانش

اُمّنا منکه روسیه دارم / رو به پیش نبیؐ چسان آرم

روشفاعت نما به پیش رسول / از من دلفگار زار ملول

تا به پیش خدائے عزّ و جل / مشکل کار من نماید حل

ورنه قعر جحیم جائے من است / آتش دوزخ از برائے من است

گر رهانی مرا بروز جزا / اجر یابی بسے ز نزد خدا

اُمّ المومنین حضرت میمونہ[۱] رضی اللہ عنہا

دُرّ یکتائے گوشوارۂ عرش / زینت افزائے گاهوارۂ فرش

زر کامل عیار صدق و سداد[۲] / گوهر آبدار عقل و رشاد[۳]

---

[۱] امنا حضرت میمونه بنت حارث بن حزن هلالیه خواهر ام المساکین زینب هلالیه در ابتدا بره نام داشت سرور عالم صلی اللہ علیہ وسلم بالقاب میمونه معزز فرمود۔ [۲] سداد بالفتح راستی و درستی در کار و کردار و گفتار۔ مدار و منتخب۔ [۳] رشاد بالفتح براه راست رفتار نمودن۔

در گلویش حمائل[1] از الطاف[2] | زینت سینه هیکل[3] از اعطاف[4]
آبیار مکارم اخلاق | نوبهار مراحم اشفاق
خاتم شرع و دین در انگشتش | نقد صدق و یقین در مشتش
تاج اقبال افسر سر او | چتر اجلال سایه گستر او
سرّ الهام قرطه[5] گوششش | برّ اسلام کرته[6] دوشش
از یمینش[7] یمین[8] یسر[9] گزین | وز یسارش[10] یسار[11] یمن[12] قرین
فایح از بوی او شمیم تقی | رایح از خوی او نسیم هدی
آن گران[13] سایه کرزمان[14] پایه | فرخی مایه میمنت وایه[15]
مادر مهربان میمونه | یمن مشحونه فضل مقرونه
در عبادت ردیف[16] شوهر خویش | در سخاوت حریف[17] خواهر خویش
آخرین زوجهٔ رسول کریم | چهره افروز احسن التقویم

۱ه حمائل - ہندی ہار ۲ه الطاف بالکسر لطف کردن و بالفتح نوازشها ۳ه ہیکل حمائل و تعویذ ۴ه اعطاف بالفتح مهربانیها جمع عطف ۵ه قرطه بالضم گوشواره ۶ه کرته بالضم قمیص و پیراهن خاقانی گوید سه کرته فستقی بدر و شب - تا بمرغ نواگر انداز د ۷ه یمین دست راست ۸ه یمین قسم سوگند ۹ه یسر بالضم و بضمتین - آسانی ۱۰ه یسار دست چپ ۱۱ه
۱۲ه یمن بالضم خجسته شدن و برکت و مبارکی ۱۳ه گران سایه کنایه از مردم عالی قدر و صاحب شکوه و تمکین از برہان و سراج ۱۴ه کرزمان عرش فلک نهم ۱۵ه وایه باواو حاجت و مراد ۱۶ه ردیف کسیکه بریک اسپ پس سوار نشیند ۱۷ه حریف هم پیشه خواهرش ستنا زینب بنت خزیمه الهلالیه الملقبه بام المساکین که قبل از نکاح ستنا میمونه بجوار رحمت الٰهی رسیده -
(ف) قد ر... الله تعالی انها ماتت فی المکان الذی تزوجها رسول الله صلی الله علیه وسلم فیه بسرف سنه احدی وستین (باقی بر صـ ۸۱)

مادرا اے مہربان تر از مادر
مادرا اے برگزیدۂ داور

از رہ مہر روز بیم و امید
بر سر نیزہ چون رسد خورشید

بر سرم سایہ از کرم گستر
تا نیابم ز حر شمس ضرر

ام المومنین حضرت ماریہ قبطیہ رضی اللہ عنہا

امنا ام سید ابراہیمؑ
ماریہؓ زوجۂ نبیؐ کریمؐ

از مقوقس بسیدؐ ابرار
تحفۂ بود و درۂ شہوار

درنا سفتہ از برائے نبیؐ
شاہد عصمتش علیؓ ولی

طاہرہ بود نیز صابرہ بود
ماریہ در شرف چو ہاجرہ بود

ملک الموت گر نہ بر بودے
بیگمان پور او نبیؐ بودے

ہاجرہ در فراق شوہر پیر
ماریہ در فراق پور صغیر

شادمان ہر دو در رضائے خدا
محو گردیدہ در رضائے خدا

بود چون ہاجرہ بقلب سلیم
صابرہ در فراق ابراہیمؑ

ہاجرہ بود ام اسماعیلؑ
ماریہ مادر سمی خلیلؑ

بقیہ حاشیہ صفحہ ۸ :- وقیل احدی و خمسین وصلی علیہا ابن عباس وھی اخت ام الفضل واخت اسماء بنت عمیس وھی آخر ازواج النبی صلی اللہ علیہ وسلم روی عنہا جماعۃ منھم عبد اللہ بن عباس۔ (حاشیہ صفحہ ہذا)

لہ از بطن مبارک سیدہ ماریہ ابراہیم تولد یافتہ کہ در شان او سرور انبیا صلی اللہ علیہ وسلم فرمود۔ ولو عاش لکان صدیقاً نبیاً۔

ہاجرہؑ از برائے ابراہیمؑ	ماریہؓ از پئے نبیؐ کریم
ہر دو اندر رضائے رب عباد	مصر بگذاشتند با دل شاد
آنکہ او را کنیز می گوید	راست گویم کہ راہِ کج پوید
کے بگوید کسے ز اہل تمیز	بود ام نبی بسان کنیز
حُرّہؑ بود و دُرّۂ بیضا	پاک گوہر چو لولوئے لالا
ہمچنین بہر ہاجرہ گویند	دشمنانیکہ[1] عیب او جویند

[1] نصاریٰ و یہود عنود نسبت سیدہؑ ہاجرہ علیہا السلام نیز حرف کنیز بودن بر زبان می آرند۔

فرمانروائے مصر مقوقس ہمراہ ستنا ماریہ و خواہرانش سیرین و بریرہ یک خواجہ سرائے مابور نام بجہت خدمت بہ پیش سرور عالم صلی اللہ علیہ وسلم فرستاد آنحضرت سیرین را بہ حسان ابن ثابت و بریرہ را بابی جہم حذیفۃ العدوی عطا فرمود و ماریہ را بجہت خدمت با برکت انتخاب فرمود کہ سیدنا ابراہیم بن رسول اللہ از بطن او متولد شدہ در حالت رضاعت وفات یافت۔

چون مابور شب و روز در خدمتگذاری ستنا می ماند۔ منافقان مدینہ کہ پیوستہ در عیب جوئی روزگار بسر می بردند مابور را با تہمت بدعملی متہم ساختند۔ سرور عالم صلی اللہ علیہ وسلم اگرچہ بر باطن ستنا و مابور علم کلی میداشت مگر برائے آگاہی مردم ظاہر بین برائے تفتیش حال جناب علیؓ را حکم داد مرتضیٰ تیغ آہیختہ بخانۂ ماریہ رجوع فرمود مابور را مردم ترسانیدند کہ صاحب ذوالفقار برائے کشتن تو می آید۔ بیچارہ بے جگر از خوف جان خواست کہ بگریزد گوشہ ازارش در زیر پا آمدہ پردہ از حالش برداشت حیدر کرار او را خنثیٰ مادرزاد دیدہ برگشت و بر عصمت ستنا و خواجہ سرا بودن مابور شہادت ادا کرد۔ سرور عالم انما یرید اللہ لیذھب عنکم الرجس اھل البیت ویطھرکم تطہیرا برخواند در ۱۶ھ وفات یافت خلیفہ دوم سیدنا عمر رضی اللہ عنہ خبر انتقالش شنیدہ بذات خود بخانہ صحابیہ تشریف بردہ و مومنین را جمع کردہ نماز جنازہ خواندہ در قبرستان بقیع مدفون نمودہ۔ رضی اللہ عنہا۔

یاسمین جنان علم و حکم	شنبلید[۱] ریاض فضل و کرم
گُلِ سوریِ روضۂ ایمان	گُل سرخ حدیقۂ عرفان
سبزۂ بوستان شرم و حیا	سُنبل گلستان جود و سخا
سوسن خوش زبان باغ کلیم	سرو آزاد باغ ابراهیم
بوستان بان گلشن توحید	نخل پیرائے گلبن تمجید
مال دنیا غلام درگاهش	حور عقبیٰ کنیز خرگاهش
خوئے او عطر پاش خلق عظیم[۲]	روح[۳] و ریحان و جنتے زنعیم
آمنا من بسے گنہگارم	لیک از فضل تو رجادارم
کہ بروز جزا ز بطش خدا	وا رہانی غلامک خود را

(بقیہ حاشیہ ص۸۳)

خبر اسلام آوردن ریحانہ رسانید آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از راہ قدر افزائی پیغام نکاح خویش فرستاد ریحانہ بمسرت و شادمانی آن پیام را تلقے کرد۔ بقول ابن سعد شہنشاہ دو عالم دوازدہ اوقیہ مہرش مقرر فرمودہ بنکاح خویش سربلندش ساخت۔ در حیات سرور کائنات وفات یافت۔ رضی اللہ عنہ۔

(حاشیہ صفحہ ھذا)

۱ شنبلید۔ گل و شگوفۂ سورنجان برہان۔

۲ خدا تعالےٰ در شان نبی خویش فرمودہ است۔ انک لعلی خلق عظیم

۳ در قرآن مجید است۔ فھنا روح و ریحان وجنة النعیم۔

نعت

پادشه چند زن اگر دارد / ثروت او دران اثر دارد
میخورد مشک و عنبر سارا / میخورانند مزعفر و بغرا[1]
قوت خویش هم نگه دارد / دل شان هم ازان بدست آرد
نکند گر حفاظ[2] قوت خویش / رعب زائل شود ازو کم بیش
هر زنے نفرتے ازو گیرد / ور بظاهر به پیش او میرد

چند زن دار دار بخود درویش / مشکلے سخت آیدش در پیش
هر زنے حاجتے دگر خواهد / جان درویش هر زمان کاهد
که دل شان چگونه دارد شاد / خانه نا ماند از زنان آباد
گر ازو کام دل نمی یابند / دیر یا زود رخ ازو تابند
آن یکے زو طلاق می جوید / وان دگر الفراق می گوید

بنگر اعجاز سیدؐ والا / که چسان داشتنش شاد نه زن را
داشتن روزه نان جو خوردن / هر شبے باز یاد حق کردن

[1] بغرا نام آشے است ایجاد کردهٔ بغراخان بادشاه خوارزم و ترکستان و در آئین اکبری نوشته بغرا قسمے است از پلاؤ [2] حفاظ بالکسر نگهبانی و پرهیزگاری ۱۲

یاد حق آنچنان که هر دو[۱] قدم — یافتے از قیام رنج و رم
نان کشکین اگرچه سیر نخورد — هر تنے را ولے زخود خوش کرد
داشتن خوش زخویش یا زده تن — بود لا ریب نفس خود کشتن
صائم الدهر و آن همه قوت — قائم اللیل و آنقدر طاقت
وقت پیری[۲] و ناتوانی ها — کارها حیرت جوانی ها
حالت آن نقاوهٔ فطرت — بود بے شبہ خارق عادت
تازمانیکه جان بحق بسپرد — خدمت هر تنے بجا آورد
عائشه را بلے[۳] دو نوبت داد — سودهؓ اش لبیک چون اجازت داد
هر تنے دختر امیرے بود — اے شگفت از فقیر شد خوشنود

۱؎ عن مغیره بن شعبة رضی الله عنه قال صلی رسول الله صلی الله علیه وسلم حتی انتفخت قدماه فقیل له اتتکلف هذا وقد غفر الله لك ما تقدم من ذنبك وما تاخر قال افلا اکون عبداً شکوراً - رواه الترمذی مغیره بن شعبه رضی الله عنه روایت دارد که خاتم المرسلین جان عالم فدایش باد نماز آنقدر دراز میخواند که پائے مبارکش ورم میگرفت عرض کردند یا رسول الله این قدر تکلیف چرا بر خود روا میداری چون خدائے تعالی کوتاه کاری پیشین و پسین ترا معاف فرموده است جواب داد آیا نمی خواهم که من بندهٔ شکر گذار خدا باشم ۲؎ سرور عالم صلی الله علیه وسلم باتفاق سیر نگاران تا بست و پنج سال بحالت تجرد گذرانید و بعد ازان تا بعمر پنجاه و سه سال بر یک زوجه قناعت کرد و بعد از پنجاه و سه سال بنا بر مصلحتے بر متعدد ازواج داشتن مجبور شد ۳؎ عن عائشة رضی الله عنها ان سودة لما کبرت قالت یا رسول الله قد جعلت یومی منك لعائشة فکان صلی الله علیه وسلم لعائشة یومین یومها و یوم سودة جناب ام المومنین صدیقه رضی الله عنها میفرماید- که چون سیده سوده کبیر السن گردید در خدمت سرور عالم روحنا فداه عرض کرد (باقی بر صـ۸۷)

نه فراوان خوراک و نے پوشاک — بلکه خفتن نبود جز بر خاک
خوئے ایشان نبود فاقه کشی — نه بنان جوین بود خوشی
قرة العین دودمان بودند — نازه پرورد خاندان بودند
لیک سیّد عجب نمود اعجاز — شد بدل نازشان بعجز و نیاز
حب دنیا ز طبع شان برکند — خاطر شان ز مهر حق آگند
ترک دادند مذهب آبا — بلکه دنیا و جمله مافیها
شاد بودند اندراں حالت — سر پائے زده بسر دولت
گر کسے دل برد بشکر و قند — برد سیّد ولے بشکر خند
هر تنے را نمود صوّامه — هر یکے را نمود قوّامه
رخ ز دنیا بتافتند همه — لذت فقر یافتند همه
دلربا خلق سیّد دوسرا — ساخت شیدا بنات اعدا را
خوانده باشی صفیهؓ[۱] بنت حیی — چه قدر گشت شیفته بروے
گفت او را کسے چو بنت یهود — هردو چشمش ز رنج گریه نمود
هم جویریهؓ[۲] شد بروے شیدا — هندؓ[۳] مے کرد نیز جان فدا

بقیه حاشیه :- یا رسول الله از من در ادائے خدمت تقصیرے و میدهد لهذا روز خدمت خود را بعائشه هبه میکنم ازان روز سرور عالم دو روز پیش عائشه تشریف میداشت یک روز بحق خود عائشه و یکے از جانب ام المومنین سوده رضی الله عنهما ❊ حاشیه صفحه هذا :- [۱] صفیه بنت حیی - حیی در قوم یهود شاہانه زندگانی میکرد [۲] جویریه بنت حارث - حارث رئیس قوم خزاعه و بنی مصطلق [۳] هند نام ام حبیبه بنت ابی سفیان رئیس اعظم قریش - حیی و حارث و ابوسفیان هرسه دشمنان نبی کریم صلی الله علیه وسلم از عظمائے عرب و دارائے ثروت بودند - که دختران ایشان در خدمت نبی کریمؐ رسیده زهد و رزیده ترک دنیائے دون گرفتند - رضی الله عنهن - ترجمه هریک در صدر مرقوم است -

در ظہور آمد است آنچہ ازو — کرد کے مصلحے بہ بنت عدو
آنچہ او از بنات اعدا دید — کس ندیدہ بد ہر و کس نشنید
ہر تنے شد ز فیض او اختر — بل ز خورشید نیز روشن تر
ہر زنش گشت مادر اُمت — شمس برج سعادت و عزت
آن یکے بود گوہر عصمت — وان دگر بود اختر عفت
ناظرات جمال مصطفوی — شاہدات کمال مصطفوی
باد از حق سلام بر ہر یک — رحمت حق مدام بر ہر یک

بسمل اکنون ز سیدات بگو — از پئے خود رہ نجات بجو
تا خدا بر تو رحم فرماید — جرم و عصیان تو بہ بخشاید

ستّنا حضرت زینب[1] بنت سید عالم رضی اللہ عنہا

قرۃ العین سید عالم — بضعۂ[2] قلب مفخر آدم
معنی آیت خدا دانی — نقطۂ لفظ فائے عرفانی
بود مجذوبۂ خدائے کریم — بود محبوبۂ رؤف و رحیم

[1] حضرت سیدہ زینب بروایت بعضے از اصحاب سیر اولین اولاد خاتم النبیین است و برخے برانند کہ سید قاسم قبل از حضرت زینب تولد یافت است واللہ اعلم بالصواب عروسی جناب سیدۂ زینب در ایام طفولیتش با ابو العاص ملقب بہ لقیط بن ربیع بن عبد العزیٰ بن عبد شمس بن عبد مناف بن قصی بعمل آمد و ابو العاص از جانب مادر خالہ زاد حضرت زینب بود زیرا کہ مادرش ہالہ بنت خویلد نام میداشت۔ [2] بضعہ بالکسر پارۂ گوشت تازہ۔

چون پدر محو در رضائے خدا
دامنش پر ز دولت عقبیٰ
آن بخلق حسن چو ام کلیمؑ
آن نظر کردهٔ خدائے قدیر
بدر عرفان و آفتاب ضمیر
مصطفیٰؐ وار او بذات شریف
از پئے دین کردگار مجید
مادرش سیّده پدر سیّدؐ
سر شرسوف[۳] نیزهٔ کفار

مادر آسا همه برائے خدا
دست افشانده بر سر دنیا
مریمؑ آسا کریمه بنت کریم
دختر سیّد بشیر و نذیر
قطب ایقان و آسمان توقیر
از پئے دین کشیده صد تکلیف
دید تکلیف ولیک دم نکشید
همچو ابریز[۱] جوهرش جیّد[۲]
خورد در راهِ حق سیجا[۴] وار

---

۱ ابریز بالکسر زر خالص ۲ جیّد۔ بالفتح و یائے مشدده مکسوره بمعنی خوب و سره و نیکو۔
۳ شرسوف بالضم استخوان پہلو که بسیار نرم است جمع شراسیف ۴ در ابتدائے اسلام ابوالعاص در شرک و اصنام پرستی مبتلا بود چون مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وسلم بمدینہ ہجرت فرمود ابوالعاص زینب را رخصت ہجرت نداد ناچار سیده صدمه فراق پدر بر داشت نمود چون ابوالعاص بامشرکان مکه شریک جنگ بدر شده بر دست عبد اللہ بن جبیر بن نعمان گرفتار عسکر اسلام گردید۔ چون زر فدیه باخود نداشت فاتح بدر و حنین فدیه اش مقرر فرمود که زینبؓ را در مدینه فرستد رحمة للعالمین بدین غرض زید بن حارثه را با ابوالعاص بمکه فرستاد ابوالعاص را ابوجہل و دیگر رؤسا مشرکین ہر چند بر طلاق زینب برانگیختند مگر آن جوان تن باین عیب نداده برادر خود کنانه بن ربیع را با زینب ہمراه ساخت تا حوالهٔ زید بن حارثه نماید که دران وقت در بطن یاجج اقامت داشت اما چون در مقام ذی طوے رسید ہبّار بن اسود با جماعت کفار رسید و خواست که دستبرد کرده حضرت سیده را باز بمکه واپس برد کنانه اصرار بر انکار کرد ہبّار نیزه بر پہلوئے سیده زده از اشتر فرو افگند۔

(باقی بر صفحہ ۹۰)

بهر دین خورد زخم بر سر سوف ‏ ‏ ‏ مثل خورشید یافت داغ کسوف

زخم گر خورد جان ذات شرف ‏ ‏ ‏ بدر را نیز حاصل است کلف

در ره دین ز خویش بگذشته ‏ ‏ ‏ ز آسیه[۵۱] نیز پیش بگذشته

آسیه داشت گرچه بس فرعون ‏ ‏ ‏ پیرو او نشد مگر فرعون

داشت زینب چو جذبه از منعام ‏ ‏ ‏ شد ابوالعاص خادم اسلام

بود مرآت حق نما زینبؓ ‏ ‏ ‏ سایهٔ ذات مصطفیٰ زینبؓ

شوهرش بود عابد الاصنام ‏ ‏ ‏ داشت رغبت نه جانب اسلام

نیک زینب که بود شمس هُدیٰ ‏ ‏ ‏ شد ابوالعاص بهر او حربا[۵۲]

کرد از بهر ملت اسلام ‏ ‏ ‏ کسر اصنام عابد الاصنام

بود چون نیک طبع و نیک سرشت ‏ ‏ ‏ ره دوزخ بهشت[۵۳] بهر بهشت

طالب نور بود نور گرفت ‏ ‏ ‏ گشت موسیٰ و راه طور گرفت

بقیہ حاشیہ صد ۸۹ :- سیده دران حال حامله بود اسقاط واقع شده سیده بیمار گردید - چون قدرے صحت یافت ابوالعاص باز سیده را حسب وعده بمدینه فرستاد و بعد چندے خود نیز مسلمان گردید حضرت سیده مثل حضرت عیسیٰ علیه السلام زخم نیزه بر پهلو خورد که ذکر آن در انجیل موجود است

حاشیه صفحه ہذا :- ۵۱ آسیه زن فرعون که بر حضرت موسیٰ علیه السلام ایمان آورده بود در حدیث است عن انس ان النبی صلی الله علیه وسلم قال حسبك من نساء العٰلمین مریم بنت عمران وخدیجة بنت خویلد وفاطمة بنت محمد و آسیة امرأة فرعون - رواه الترمذی

۵۲ جانوریست آفتاب پرست مشابه چلپاسه -

۵۳ بهشت ماضی از مصدر هشتن بالکسر گذاشتن و رها کردن مرادف هلیدن :

جذبهٔ کردگار آخر کار
کششِ حق چو شد برو غالب
نامش اندر صحابه گشت رقم
ستنا بنت رحمت عالم
پدرِ تو شفیع یوم تناد
دخترِ[۵] تو سوار دوش نبی
مادرت[۳] را سلام گفته خدا
اے تو مقبول داور دادار
اے غلام درت عبید الله

شد ابو العاص[۳] مومن دیندار
آمد از مکه جانب یثرب
خوش ازو شد پیمبر صلعم
بر تو از کردگار فضل اتم
خواهرت فاطمه رضٓ علی[۵] داماد
در شرف همسرِ علی رضٓ ولی
شوهرت را نبی بگفته ثنا
وے تو منظور احمدٓ مختار
هست از حضرتت شفاعت خواه

[۵] دختر ستنا زینب امامه بنت ابی العاص رضی الله عنها را جناب علی رضٓ بعد از وفات سیده فاطمه حسب وصیت فاطمه در نکاح خود آورد[۶] ستنا امامه در عهد سعادت عهد نبوت ولادت یافت نبی رؤف و رحیم خیلے محبت با او میداشت در طبقات ابن سعد و اسد الغابه و استیعاب و جامع بخاری مندرج است که سرور امامه را اکثر از خود جدا نمی کرد حتی که در نماز سوار دوش مبارک می شد۔ در حالت رکوع و سجود حضرت او را بر زمین می نشانید و چون از سجده سر بر میداشت خود بدست مبارک او را بر دوش سوار میکرد بسا اوقات بر همین نمط نوافل را ادا میفرمود۔ عن ابی قتادة الانصاری ان رسول الله صلی الله علیه وسلم کان یصلی وهو حامل امامه بنت زینب بنت رسول الله صلی الله علیه وسلم ولابی العاص بن ربیعه بن عبد شمس فاذا سجد وضعها واذا قام حملها رواه البخاری۔ [۳] عن ابی هریرة قال اتی جبرئیل النبی صلی الله علیه وسلم فقال یا رسول الله هذه خدیجه قد اتت معها اناء فیه ادام وطعام فاذا اتتک فاقرء علیها السلام من ربها ومنی۔ متفق علیه۔ (باقی بر صـ ۹۲)

سیدہ حضرت رُقیہ بنت رسول اللہ رضی اللہ عنہا [۵]

جلوۂ لطفِ حضرتِ رحمان	متمثل بصورت انسان
برق زن گشتہ از سرادق غیب	لمعۂ نور عالمِ بے عیب
نورِ یزدان بعالم ایجاد	گشت نازل رقیہؓ نام نہاد
آن بشر طینت و ملک فطرت	آن ولی صورت و نبی سیرت

بقیہ حاشیہ صـ۹۱ :- حضرت سیدہ زینب در ۸ھ وفات یافت۔ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بادست مبارک خود لختِ جگر خویش را سپردِ قبر نمود۔ جناب ام سلمہ وام عطیہ شریک غسل بودند و آنحضرت بر سر قبر سیدہ ضعف حال سیدہ را یاد فرمودہ دعائے مغفرت در حق او فرمود۔ بعد از چند ایام ابو العاص نیز وفات یافت رضی اللہ عنہما۔

سیدہ بروقت وفات یک پسر علی نام و یک دختر باسم امامہ گذاشت علی بقول بعضے در حیات پدر خود ابو العاص دنیا را پدرود گفت۔ و از روایت ابن عساکر معلوم میشود کہ در جنگ یرموک جام شہادت نوشید اما سیدہ امامہ تا مدت مدید زندگانی یافت بعد از وفات سیدۃ النساء فاطمۂ زہرا حسب وصیت سیدہ نکاح با حیدر کرار بست ؎

حاشیہ صفحہ ہذا :- سہ۵ سیدہ رُقیہ بنت سرور کائنات مادرش خدیجہ نیک صفات بقول ابو العباس محمد بن اسحاق بروایت عبد اللہ بن محمد بن سلیمان بن جعفر الہاشمی دہ سال قبل از بعثت سید عالم تولد یافتہ دران آوان کہ سیدہ ہنوز ہشت سالہ بود و ابولہب و زنش ام جمیل بر فخر خاندان خود ملقب بہ امین جان فدا میکردند سیدہ رقیہ را جہت پسر بزرگ خود عتبہ و سیدہ ام کلثوم را برائے پسر کوچک خود عتیبہ درخواست کردند سید السادات بوجہ صلہ رحم استدعائے عم و زن عم رارد نکرد ہنوز رسم رخصت درمیان نیامدہ بود۔ کہ ذو الجلال والاکرام فخر انام را بشرف بعثت رسالت برگزیدہ مامور بہ تبلیغ توحید و رد شرک نمود گوش ابولہب کہ باین صدائے غریب آشنائی نمیداشت بجائے لبیک گفتن بانکار برخاست و ہنگامہ فساد آراست

(باقی بر صـ۹۳)

ستر عرش برین گر زن او — سورۂ قاف طوق گردن او
تاج رضوان مقنعۂ سر او — قاف قرآن ہیکل بر او
مہد او عہد دولت کبرے — قصر او عصر صفوت عظمے
روئے او روئے فرخ احمدؐ — خوئے او خوئے فرخ احمدؐ
بوئے او بوئے سید عالم — موئے او موئے سید عالم
عصمت ایزدیش عطر عروس — عفت سرمدیش تخت جلوس

بقیہ حاشیہ صـ۹۲ :۔ چون طبعیتش از اہم تجاوز کردہ درپئے ایذائے سید الرسل گردید از بیشگاہ خداوندی سورۂ تبت یدا ابی لہب نازل گردید از استماع این تہدید چون مار برخود بپیچید و ہر دو پسر خود را علیحدہ علیحدہ خطاب کرد۔ راسی من راسک حرام ان لم تطلق ابنتہ اگر دختر نبی را طلاق ندہی زیستن من باشما حرام باشد عتبہ و عتیبہ گفتہ پدر معتوب آلہی را بجا آوردند۔ بعد ازین واقعہ نبی کریمؐ عثمان بن عفان را کہ شرف سبقت فی الاسلام میداشت و خویشاوندان خود بنی اُمیہ را محض در محبت اسلام ترک گفتہ زاہدانہ زندگانی میکرد باسیدہ رقیہ در سلک ازدواج آورد سیدہ در سنہ بعثت باشوہر خود عثمان بجانب حبشہ ہجرت کرد و مدتے دران مقام صعوبات سفر را دیدہ باز بمکہ واز مکہ بمدینہ رسید در روزگار سکونت حبشہ فرزندے از و بوجود آمد نامش عبداللہ نہادند ازین جہت کنیت عثمان بابی عبداللہ شہرت گرفت اما عبداللہ بعمر شش سالگی دنیا را گذاشت چون ۲ھ برسر رسیدہ و افواہ آمد آمد لشکر کفار قریش مکہ در مدینہ گرم شد او قات شریف۔ فاتح بدر و حنین ہمہ مصروف آمادگی غزوہ بدر کبرے بود کہ ناگاہ سیدہ رقیہ بعالم جاودانی رحلت گزید۔ آوردہ اند کہ چون سیدہ را دفن میکردند فاطمۂ زہرا برسر قبرش ایستادہ با دل زار اشک می بارید و نبیؐ رؤف و رحیم باگوشہ ردائے خود سرشک از روئے مبارک او پاک میکرد۔ نسبت محبت سیدہ و عثمان در عرب ضرب المثل است۔ احسن الزوجین رأھما الانسان رقیہ وزوجہا عثمان

رضی اللہ عنہما

غازهٔ روئے او ز صدق و صفا | سرمهٔ چشم او ز کحل حیا
شیر پستان مجد نوشیده | غندک[۱] افتخار پوشیده
نور کونین گوشوارهٔ او | عنبر دارین گاهوارهٔ او
فاطمه رض را بدست پرورده | لقمه از دست او علی رض خورده
اندران پیکر هیولانی | جلوه گر فیض و فضل ربّانی
آن رُخ آل مصحفِ یزدان | وان سیه خال حافظ قرآن
رائے او رائے سورة الرحمان | قاف او قاف ق والقرآن
بائے او یائے سورهٔ یٰسین | هائے او هدیهٔ هدایت دین

حضرت سیّده ام کلثوم[۲] بنت رسول الله رضی الله عنها

ام کلثوم همسر اسلام | در شرف هم قدم بخیر انام
ام کلثوم نور شمع حرم | تابش آفتاب صبح قدم

[۱] غندک بضم غین معجمه پارچه که طفل نوزائیده را دران بپیچند بعربی قماط بکسر قاف گویند و این رسم متعارف عرب و فارس است و در هندوستان کمتر شناسند۔

[۲] سنه ولادت سیده ام کلثوم در کتب تاریخ یافته نمی شود غالباً شش سال قبل از بعثت تولد یافت است سید ولد آدم صلی الله علیه وسلم سیده ام کلثوم را نیز حسب اسند علے ابولهب در نکاح پسر کوچکش عتیبه داده بود چون بعد نزول سورهٔ تبّت عتیبه مثل برادر بزرگ خود عتبه حسب ایمائے پدر و مادر خود طلاق داد۔ بعد از انتقال سیده رقیه چون سید عثمان رض پریشان خاطر در حزن و ملال روزگار خود را بسر می برد۔ رحمة للعالمین سیدهٔ ام کلثوم را نیز در نکاح عثمان رض داد ازین جهت لقب عثمان بذی النورین مشهور گشت (باقی صفحه ۹۵)

قرة العین سرورِ عالم — بضعۂ قلب مفخر آدم
دست پرورد دعوتش تاثیر — دستیار کرامتش تقدیر
غازۂ روے او جمال قدم — عطر ملبوس او کمال کرم
صبح صادق ضیائے رخسارش — وحیٔ ناطق ادائے گفتارش
عصمت ایزدی ردائے سرش — عزت سرمدی قبائے برش
سرمگین نرگسش ز کحل حیا — دست رنگینش از حنائے سخا
جملہ آثار مجد و عز و عُلا — لائحہ از ذات او ز عہد صبا
ذات والائے او بفضل عمیم — اُسوہ بود از نبیٔ کریمؐ
آیت فیض بود از رحمان — از پئے ذات سید عثمانؓ

اے تو شہزادہ خانم عفت — اے تو پروردۂ ید عصمت
اے تو خورشید خاور اجلال — اے تو یاقوت افسر اقبال
اے تو لخت دل امام رسلؐ — اے فروغ چراغ خیر سبل
اے درخشندہ اختر اسلام — اے فروزندہ گوہر اکرام

بقیہ حاشیہ صفحہ ۹۴ :- از انس بن مالک مروی است کہ چون سیدہ ام کلثوم وفات یافت سیدالانبیاء بوقت دفن او روئے قبر نشستہ اشک می بارید (اسد الغابہ) در ۹ھ جہان فانی را پدرود فرمود چون امام رسل از نماز جنازہ فراغت یافت جسد مبارک سیدہ را علی بن ابیطالب و فضل بن عباس و ابوطلحہ و اسامہ بن زید در قبر میان لحد سپردند۔ در استیعاب مرقوم است کہ بوقت دفن سیدہ ام کلثوم سرور عالم الحمد للہ دفن البنات المکرمات بر زبان مبارک راند۔ رضی اللہ عنہا۔

سیدۃ النساء[1] حضرت فاطمۃ الزہرا رضی اللہ تعالیٰ عنہا

سیدہ بنت سید السادات	فخر خیرات[2] و اُسوہ[3] حسنات
ام سادات سیدہ بکرم	زینت دودۂ بنی آدم
خاطر عاطرش خدا آگاہ	شان او اِنَّمَا[4] یُرِیدُ اللہ
نَدْعُ[5] اَبْنَاءَنَا کہ می خواند	معنی آیہ ذات او داند

[1] عن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یا فاطمۃ الا ترضین ان تکونی سیدۃ نساء اہل الجنۃ - ام المومنین جناب عائشہ رضی اللہ عنہا روایت کرد است کہ سرور دین پناہ فرمود است اے فاطمہ آیا تو راضی نیستی کہ سردار زنان بہشت باشی۔ [2] خیرات زنان برگزیدہ خیرات حسان زنان برگزیدہ نیکو رویان [3] اُسوہ بالضم پیشوا در مہمات [4] عن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت خرج النبی صلی اللہ علیہ وسلم غداۃ وعلیہ مرط مرحل من شعر اسود فجاء الحسن بن علی فادخلہ ثم جاء الحسین فدخل معہ ثم جاءت فاطمۃ فادخلہا ثم جاء علی فادخلہ ثم قال انما یرید اللہ لیذہب عنکم الرجس اہل البیت ویطہرکم تطہیرا حضرت صدیقہ رضی اللہ عنہا گفت است کہ روزے بوقت چاشت سرور عالم صلی اللہ علیہ وسلم بیرون تشریف آورد بر دوش مبارک گلیم سیاہ پشم علمدار بود ناگاہ حسن بن علی درآمد ذات سرور اورا در زیر گلیم کشید باز حسین آمد و باز سیدہ و باز علی آمدند گلیم را بر سر ایشان انداختہ فرمود حضرت باری عز اسمہ میخواہد کہ شما اہل بیت را پاک کند پاک کردنی۔ [5] عن سعد بن ابی وقاص قال لما نزلت ہذہ الآیۃ ندع ابناءنا وابناءکم دعا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم علیًا وفاطمۃ وحسنًا وحسینًا فقال اللہم ہؤلاء اہل بیتی۔ سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ روایت دارد کہ چون آیہ کریمہ ندع ابناءنا نازل شد سرور انبیاء علیہ السلام علی وفاطمہ وحسن وحسین را طلب نمودہ گفت اے پروردگار من ایشان اہل بیت من ہستند

صورت و سیرت نبیؐ در وے — جلوهٔ رافت نبیؐ در وے
نور حق جلوه گر ز منظر او — قدرت حق عیان ز پیکر او
بود اندر صحابیات رسولؐ — درمیان نجوم بدر بتولؓ
شمع کاشانهٔ نبیؐ و علیؓ — برزخے بود در نبیؐ و ولیؓ
دست پروردهٔ نبوت بود — سایه پروردهٔ ولایت بود
قدر او برتر از سما و سماک — پایه اش بس بلند از ادراک
خویش را محو در خدا کرده — چون پدر ترک ماسوا کرده
برده پے از صفات جانب ذات — نفی خود کرده از پئے اثبات
در عیان بود وارد ناسوت — در نہان بود ناظر لاهوت
منتہائے سعادت عظمےٰ — مبتدائے سیادت کبرےٰ
رتبهٔ سیدهؓ خدا داند — یا نبیؐ یا که مرتضےؓ داند
یا الٰہی طفیل بنت رسولؐ — از کرم کن دعائے بندہ قبول
جرم بسمل نماز فضل معاف — بحق شمس برج عبد منافؐ

له عن عائشة رضی الله عنها قالت کنا ازواج النبی صلی الله علیه وسلم عنده فاقبلت فاطمة ما تخفی مشیتها عن مشیة رسول الله صلی الله علیه وسلم

امنا وستنا حضرت صدیقهؓ می فرماید ما در مرض الموت روح عالم فداه امی و ابی نزد آن جان جهان بودیم که سیدهٔ نساء اهل الجنة بجهت خبر گیری پدر بزرگوار خود تشریف آورد رفتار بنت النبی از رفتار سرور دو جهان سر مو فرق نداشت۔

قرآن کریم

دیدم اسفار خمسهٔ موسی[٥/١] — هم اناجیل اربعهٔ عیسی[٥/٢]
خوانده ام زند و نیز فرهنگش[٥/٣] — هم دساتیر[٥/٤] و باز سفرنگش[٥/٥]
کرده ام غور در تراجم بید — شد نه حاصل مرا ثمر از بید
از بیان نیز پاره دیدم — خود نه دیدم هر آنچه بشنیدم
خواندم الواح و نیز اشراقات — هم بشارات و هم تجلیات
اصطلاحات نو تراشیده — روئے معنی از آن خراشیده
آنچه اندر صحیفهٔ سجاد[٤] — خوانده در درس پیش یک استاد
بهر خود طرز آن پسندیده — تختهٔ مشق خویش رندیده
آن بلاغت که هست در قرآن — نه بیان دارد و نه غیر بیان
می کنم پیش آیت طوفان[٥/٦] — بهر رفع خصومت از فرقان

٥/١ اسفار خمسهٔ موسیٰ ١ سفر تکوین - ٢ سفر خروج - ٣ سفر لویان - ٤ سفر اعداد - ٥ سفر توریه مثنی ٥/٢ اناجیل اربعه ١ انجیل متی - ٢ انجیل مرقس - ٣ انجیل لوقا - ٤ انجیل یوحنا ٥/٣ فرهنگ کتاب لغات فارسی ٥/٤ دساتیر جنگ نامه هائے وخشوران کیش زردشت ٥/٥ سفرنگ شرح دساتیر ٥/٦ آیت طوفان وقیل یاارض ابلعی ماءك ویسماء اقلعی وغیض الماء وقضی الامر واستوت علی الجودی وقیل بعداً للقوم الظالمین - دارایان فصاحت و بلاغت لسان عرب و دانایان علم ادب اتفاق دارند که در وجوه فصاحت و بلاغت و اسلوب کلام وحسن نظام این آیت کریمه در مرتبهٔ واقع شده است که در حوزهٔ تحریر و احاطهٔ تقریر نمی گنجد هر صاحب ذوق که شوق تفصیل آن دارد باید که مفتاح سکاکی و تفسیر کشاف و اسرار البلاغه و اعجاز البلاغه رامطالعه نماید - یغوص البحر من طلب اللآلی -

مد

از کتاب دگر جُنو بنمائے | ورنه بیهوده پیش من مسرائے
برنتابد عجاله تفسیرش | باز ماندم ازان ز تحریرش
شائقستی اگر ببین مفتاح | تا بیابی به نزد عقل فلاح
یک ره اندر دلائل الاعجاز | بنگر و باز بر بیان می ناز
همچو قرآن خطابیات کجاست | وین خوش اسلوب التفات کجاست
با نبیؐ از نبیؐ حکایت[1] کو | وز نبیؐ با نبیؐ شکایت[2] کو
این چنین در حضور غیبت کو | هم به غیبت چنین خطابت کو

[1] با نبیؐ از نبیؐ حکایت کما قال الله تبارک وتعالیٰ ـ الم یجدک یتیماً فآوی ووجدک ضالاً فهدی ووجدک عائلاً فاغنیٰ ـ آیا نیافت پروردگار ترا یتیم پس ترا نزدیک خویش جای داد و یافت ترا سرگشته در طلب راه حق پس ترا راه بنمود و یافت ترا درویش پس ترا بے پروا ساخت درین آیت پروردگار عالم از جانب ذات جامع الصفات خویش در پردهٔ صیغهٔ غائب با نبیؐ حکایت حال خود نبیؐ بیان فرموده است همچنین است این آیه وعلمک ما لم تکن تعلم [2] با نبیؐ از نبیؐ شکایت کما قال سبحانه تعالیٰ شانه ـ عبس وتولی ان جاءه الاعمیٰ ترش روئی کرد و اعراض نمود بسبب اینکه پیش او آمد نابینا ـ درین آیت نبیؐ را غائب قرار داده با نبیؐ از ذات نبیؐ در پیرایه لطیف شکایتے است [3] غیبت در حضور ربنا انک جامع الناس لیوم لا ریب فیه ان الله لا یخلف المیعاد ـ اے پروردگار هر آئینه تو جمع کنندهٔ مردمانی دران روز که دران هیچ شکے نیست ـ بدرستیکه خدا خلاف نمیکند وعده را ـ درین آیت صنعت التفات است از حضور به غیبت [4] الحمد لله رب العٰلمین الرحمٰن الرحیم مالک یوم الدین ـ ایاک نعبد وایاک نستعین ـ جمیع ستائش مر خدائے راست که پروردگار عالمهاست بخشایندهٔ مهربان خداوند روز جزاء ـ ترا می پرستیم و از تو یاری می خواهیم درین سورهٔ شریف التفات است از غیبت به حضور ـ واین صنعت سائر و دائر است در اکثر آیات قرآن مجید کما لا یخفیٰ والتزام این صنعت بغیر از کلام الله در دیگر کتب که دعویٰ سماوی بودن کردند یافته نشده است من ادعی فعلیه المسند ؛

کارِ او گاه کارِ خود[1] گفتن	گاه از کار او[2] برآشفتن
گاه گشتن شریک[3] گفتارش	گاه بودن دخیل[4] در کارش
گه ستودن بوصف[5] خویش ورا	گه نمودن بکار پیش ورا

۱ من یطع الرسول فقد اطاع اللہ کسیکہ اطاعت رسول میکند بے شک او اطاعت خدا کرداست دریں آیت پروردگار اطاعت رسول را اطاعت خویش قرار داداست۔ زیراکہ رسول خلیفۂ خداست اطاعت مامور عین اطاعت آمر است۔ ہمچنین است ما رمیت اذ رمیت ولکن اللہ رمیٰ۔ نیفگندی تو اے نبیؐ مشت خاک را بر دشمنان چون بیفگندی و افگندن تو بمثابۂ آن نبود کہ در چشم جمیع اعداء برسد ولیکن خدا بیفگند آن را در چشم ہمہ کفار۔ چون سید المرسلین روحنا فداہ در مقام فنا فی اللہ بود خدا فعل افگندن از ذات نبیؐ سلب نمود کہ ما رمیت و اثبات آن فعل . . . . بذات خویش کرد کہ ولکن اللہ رمیٰ۔ تا افادہ معنی تفضیل کند۔ ۲ اما من استغنی فانت لہ تصدیٰ وما علیک الا یزکیٰ واما من جاءک یسعیٰ وھو یخشیٰ فانت عنہ تلھیٰ۔ اما کسیکہ پروانمی کند پس تو بسوئے او توجہ میکنی۔ و بر تو زیانے نیست در آنکہ اگر او پاک نشود اما کسیکہ آمد پیش تو شتابان داد از خدامی ترسد و تو از و تغافل می ورزی۔ روزے عبداللہ بن ام مکتوم پیش نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم آمد آنجناب دران وقت بدعوت صنادید قریش مشغول بود حافظ ابن ام مکتوم بوجہ نبودن بصارت ظاہری آن حال را ندانست و در پرسیدن امر دین سخن بر سرور قطع کرد سرور از قطع کلام او ملول گشت، قدرے چین بر جبین مبارک موج زد روح الامین بعتاب تلطف آمیز نازل شد ۳ قل ھل ننبئکم بالاخسرین اعمالا۔ بگو اے نبی آیا ما خبر دہیم شمارا بآنانکہ زیان کارترین مردم انداز روئے عملہا۔ درین آیہ کریمہ بر صیغۂ حکایت نفس متکلم مع الغیر غور باید نمود کہ چسان پروردگار عالم خود را با نبی شریک بنا فرمود است۔ حالانکہ جائے دیگر فرمود است قل ھل انبئکم بشر من ذالک مثوبۃ عند اللہ بگو اے نبیؐ آیا خبر دہم شمارا بہ بدتر ازیں باعتبار جزا نزدیک خدا۔ ۴ ان الذین یبایعونک انما یبایعون اللہ بے شبہ کسانیکہ با تو بیعت کردہ اند

(باقی بر صـ ۱۰۱)

گاه گفتن ورا امرا[1] بگذار — تا دهم من عذاب با کفار
گاه گفتن ورا ترا در کار — نیست دخلے[2] میان آن زنهار
گاه بارے نهادنش بر سر — گاه دادن تسلیش[3] چو پدر
گاه سوگند عمر[4] او خوردن — گاه از مهر[5] شر زنش کردن

بقیہ حاشیہ صنا :- ازین نیست که با خدا بیعت کرده اند درین آیت خدا تعالےٰ
دخل کار رسول گشته - بیعت رسول را عین بیعت خود قرار داد است ۵ لقد جاءکم رسول
من انفسکم عزیز علیه ما عنتم حریص علیکم بالمومنین رؤف رحیم هر آئینه
بدرستی و راستی که آمد نزد شما رسولے از میان شما دشوار و سخت است برو آنچه میکنید از
گناهان حریص است بر اسلام و متقی بودن شما با مومنان مهربان است و بخشاینده درین
آیت رسول کریم را با دو وصف ذات مبارک خود که رؤف و رحیم است متصف ساخته -

حاشیہ صفحہ ہذا :- [1] ۵ وذرنی والمکذبین اولی النعمة ومهلهم قلیلا - وبگذار مرا
و دروغ دارندگان را که توانگرانند و مهلت ده ایشان را اندکے [2] ۵ لیس لك من الامر
شیٔ او یتوب علیهم او یعذبهم فانهم ظلمون - نیست ترا درین کار چیزے یا مهربانی
تو به دید بر اینها یا عذاب کند ایشانرا زیرا که اینها ستمگارانند [3] ۵ لعلك باخع نفسك
علی آثارهم ان لم یومنوا بهذا الحدیث اسفا - پس تو شاید هلاک کننده جان خود را از
پے ایشان از جهت تاسف اگر ایمان نیاورند باین کلام - چون از استماع کلمات سست و اعتقاد
نادرست نصاریٰ سید لولاک غمناک شد خدائے تعالیٰ چون پدر مهربان بجهت تسلی دل مبارک
فلعلك باخع نازل فرمود [4] ۵ لعمرك انهم فی سکرتهم یعمهون قسم است به زندگانی
تو بے شبه ایشان در گمراهی خویش سرگردانند [5] ۵ عفی الله عنك لم اذنت لهم حتی یتبین
لك الذین صدقوا و تعلم الکذبین - عفو کناد خدا از تو چرا دستوری دادی ایشان را
تا وقتیکه ظاهر می شد مر ترا آنانکه راست گفتند و میدانستی دروغ گویان را -

گاه منسوب خویش را کردن / با نبی وز خود قسم[1] خوردن

گه بهمراهیش سخن[2] راندن / ذات او ذات خویشتن[3] خواندن

گاه کردن خطاب قهر[4] آمیز / گه نمودن عتاب[5] مهر انگیز

گه بتاکید از پے[6] تبلیغ / قهرمان وار دادنش بر تیغ[7]

گاه حکمے عبادتش دادن / گاه فرمان[8] به راحتش دادن

گاه از غیبت و گہے به حضور / گاه توقیع[9] قهر و گه منشور

له فلا وربك لا یومنون حتی یحکموك فیما شجر بینهم. قسم است برب تو اے نبی که ایشان ایمان نیارند تا وقتیکه ترا حکم نگردانند درمیان اختلافات خود. درین آیه کریمه علاوه صنعت تجرید خداتعالیٰ خود را به نبی اضافت داده بذات خویش قسم خورده است و این ابلغ ترین و محبوب ترین طریق قسم یاد کردن است کما لا یخفی علی من له ذوق سلیم. وازین قبیل است این آیت کریمه فوربك لنسئلنهم اجمعین عما کانوا یعملون پس قسم است به رب تو که ما می پرسیم همه را از آنچه ایشان می کردند. ته قل یعبادی الذین اسرفوا علی انفسهم لا تقنطوا من رحمة الله. اے نبی بگو اے بندگان من آنانکه اسراف کرده اند بر جانهاے خود نا امید مشوید از رحمت خدا قل یعبادی الذین امنوا اتقوا ربکم اے نبی بگو اے بندگان من بترسید از پروردگار خود. خداتعالیٰ درین هر دو آیت بندگان خود را بندگان نبی و ذات او را بمثابه ذات خویش قرار داده است و درین هر دو آیه مزید اعتنا راست بشان مامور به زیراکه او عین امر آمر خود بجامی آرد و در جاے دیگر این اعتنا نظر هود است قل لعبادی الذین امنوا یقیموا الصلوة وینفقوا مما رزقنهم سرا وعلانیه اے نبی بندگان مرا بگو آنانکه ایمان آورده اند قائم دارند نماز را وخرچ نمایند از ان چیزیکه ما ایشانرا روزی داده ایم پوشیده وظاهر. در الفاظ خطاب این آیت سوم بالفاظ خطاب آیت اول و دویم فرقے بین است ته یخادعون الله والذین امنوا. فریب میدهند خدا را و کسانے را که ایمان آورده اند. فانی ... تا در تفسیر این آیه می نگارد (باقی بر صفحہ ۱۰۳)

بقیہ حاشیہ ص۱۰۲ :۔ خداعهم مع الله لیس علی ظاهرہ لانهم لم یعتقدوا
خدیعة الله بل المراد مخادعة رسوله علی ان معاملة الرسول معاملة الله پس
درین آیت رسول را بمنزلہ ذات خویش قرار داد است من حیث انه خلیفة الله۔
۵۴ ولو تقول علینا بعض الاقاویل لاخذنا منه بالیمین ثم لقطعنا منه الوتین
فما منکم من احد عنه حاجزین۔ و اگر می بست پیغامبر بر ما بعض سخنہا را ہر آئینہ می
گرفتیم از و دست راست را باز می بریدیم رگ دل او را پس نیست از شما ہیچ کس از و باز
دارندہ۔ مضمون این آیت را در نظر باید داشت کہ چہ قدر خطاب از قہر ربانی بو مید ہد۔
۵۵ فان کبر علیک اعراضهم فان استطعت ان تبتغی نفقا فی الارض او سلما
فی السماء فتاتیهم بایة۔ اگر گران شدہ باشد بر تو روئے گردانیدن ایشان پس
اگر می توانی کہ بجوئی سوراخے در زمین و یا نردبانے در آسمان پس بیاری نشانے برائے
ایشان چون از غایت توجہے کہ خاتم النبیین را بر ایمان قوم بود میخواست کہ ہر معجزہ کہ
اقتراح می کنند حق سبحانہ تعالیٰ شانہ آنرا ظاہر گرداند تا باشد کہ آنرا دیدہ بدائرہ اسلام
در ایند آن غنی عن العالمین این آیہ نازل فرمود کہ چون از اعراض ایشان ملول گشتہ پس
در زمین فرود یا بر آسمان بر شو و موافق استدعاے ایشان یک معجزہ بیار بعد ازین بعتاب
محبت آمیز فرمود لو شاء الله لجمعهم علی الهدیٰ فلا تکونن من الجٰهلین اگر خدا
خواستے البتہ جمع کردے ایشانرا بر راہ راست پس مباش از نادانان ۵۶ یا یها
الرسول بلغ ما انزل الیک من ربک فان لم تفعل فما بلغت رسالته
اے رسول برسان آنچہ بر تو نازل شد است از جانب پروردگار تو پس اگر نہ کردی
نرساندی پیغام او را ۵۷ یرلیغ بالکسر فرمان شاہی ۵۸ یا ایها المزمل قم اللیل الا قلیلا
نصفه او انقص منه قلیلا اے جامہ بر خود پیچیدہ (منقلب در درون جامہ ناز)
برخیز بشب مگر اندکے یا اندکے از نیم شب یعنی ہمہ شب قیام مکن تا پائے تو ورم نگیرد و جان تو
بلبان نگردد قدرے استراحت ہم بفرما۔ ۵۹ توقیع۔ فرمان شاہی کہ مبنی بر تہدید و قہر باشد
۶۰ منشور۔ فرمان سلاطین کہ متضمن لطف و عنایت باشد۔ ۱۲

روئے پوشیدہ[۵۱] ہمرہی کردن — دلستانی بہ دلدہی کردن
در عیان عنف و قہر ما نیہا — در نہان لطف و مہر بانیہا

ہر ورق ز التفات[۵۲] گونا گون — روکش صد بساط[۵۳] بوقلمون
ہمچو دارائے[۵۴] شب اندر روز — باطنش در ظہور جلوہ فروز
در سخن گہ بہ پردہ رفتہ درون — گاہ از پردہ اوفتادہ بروں
راز در پردہ ناز بے پردہ — راز ہا گفتہ ناز ہا کردہ
گہ بہ یک لفظ از رہ[۵۵] ایجاز — کردہ کوتاہ قصہ ہائے دراز
آن تحدّی کہ کردہ مصحف پاک — نہ شکست است کس نہ افلاک
گر فراہم شوند انس[۵۶] بہ جان — نتوانند آورند چنان

۵۱ اذ یقول لصاحبه لا تحزن ان الله معنا چون می گفت پیغمبر رفیق صدیق خود را اندوہگین مباش بدرستیکہ خدا با ماست ۵۲ الالتفات وھو التعبیر من معنی بالتکلم او الخطاب او الغیبة بعد التعبیر عنه بغیرہ نحو۔ انا اعطینٰك الکوثر فصل لربك وانحر۔ واولٰئك الذین کفروا بایات ربھم ولقائه فحبطت اعمالھم فلا نقیم لھم یوم القیامة وزنا۔ در آیت اوّل التفات است از تکلم بہ غیبت و در آیت دوم بہ عکس آن التفات از غیبت بہ تکلم ۵۳ بوقلمون۔ نوعے از دیباست کہ ہر لحظ برنگ دیگر می نماید ۵۴ دارائی شب اندر روز قسمے است از جامہ ریشمی کہ سرخ و سبز یا سرخ و زرد یا سفید و سیاہ تار و پود میدارد۔ ہندی دھوپ چھاؤن ے گویند۔ ۵۵ واذ نجینٰکم من اٰل فرعون یسومونکم سوٓء العذاب یذبحون ابناءکم ویستحیون نساءکم و یاد کنید اے بنی اسرائیل چون بر ہانیدیم شمارا از قوم فرعون کہ می رسانیدند شمارا عذاب بدترین۔ (باقی بر صـ ۱۰۵)

نعت

بازِ بسمل بگوز رسید ما | بہرِ انصاف دوستان بہا
تا مگر چشم خویش باز کنند | بر خرافات کس نہ ناز کنند
گر خرافات را دہی ترجیح | پیش دانندگان است ظلم صریح

بقیہ حاشیہ صفحہ ۱۰۱ :- ذبح میکردند پسران شمارا و زندہ می گذاشتند زنان شمارا چون معنی استحیاء زندہ گذاشتن و شرمگاہ زن دیدن نیز ہست کما صرح بہ القاموس لہذا این لفظ یک واقعہ خیلے طویل الذیل را متضمن است و در سفر خروج بدین تفصیل است کہ ملک مصر بہ قابلہ ہا تکلم فرمود گفت وقتیکہ شما قابلہ گی بزنان عبرانیان می کنید اگر پسر باشد اورا بکشید و اگر دختر باشد اورا زندہ نگاہ دارید اما آن قابلہ ہا پسران را زندہ نگاہ داشتند پس ملک مصر قابلہ ہا را احضار نمودہ بایشان گفت کہ چرا این کار کردید و پسران را زندہ چرا نگاہ داشتید۔ قابلہ ہا بفرعون گفتند بسبب اینکہ زنانِ عبرانی مثل زنان مصری نیستند بلکہ ایشان قوی ترند و قبل از رسیدن قابلہ ہا بایشان می زایند پس بہ تمامی قوم خود فرمان داد و گفت کہ ہر پسرے کہ زائیدہ شود اورا ہلاک بکنید و ہر دخترے را زندہ نگاہ دارید انتہی کلامہ پس قرآن شریف این سرگذشت دراز را در یک لفظ یستحیون نساءکم بطریق ایجاز اشارہ فرمود است کہ ہم معنی زندہ داشتن مید ہد و ہم معنی شرمگاہ زنان دیدن را واضح میکند۔ ۵؎ قل لئن اجتمعت الانس والجن علی ان یاتوا بمثل ھذا القرآن لا یاتون بمثلہ ولو کان بعضھم لبعض ظہیرا۔ بگوائے نبی اگر جمع شوند آدمیان وجن بر آنکہ بیارند مانند این قرآن ہرگز نیارند مثل آن اگرچہ باشد بعض ایشان بعض را مدد دہندہ للہ در من قال۔ ما اقول فی کلام رب العلمین الذی یعجز عنہ الخلق اذا ارادوا الاطلاع علی غیبہ و بحثوا عن خافی سرہ و عجائب حکمتہ فکیف اذا حاولوا بمقابلتہ بمثلہ ولیس لہ مثل مظنون فضلاً مثل متیقن ۱۲۔

هر که دعوی کند بغیر دلیل / می شود پیش هوشمند ذلیل

صادقان را دلیل نصرت حق / کاذبان را نه بهره زو مطلق

صادقان را ز حق رسد تائید / کاذبان از حصول آن نومید

یافت نصرت کجا بها ز خدا / داورِ ملک و قوم بود کجا

آنکه مقهور ماند در هر کار / تو چه گوئیش مظهر قهار

آنکه منصور نیست در آفاق / چند گوئیش مظهر خلاق

صاحب الامر بود سیّد ما / نصرت نامه یافته ز خدا

سیّد ما بفضل ربِّ احد / بود در علم و در عمل اوحد

او بعلم مکارم اخلاق / بود رخشان چو مهر در آفاق

علمِ تدبیر منزل انسان / شد مهذب از و برائے جہان

باز علم سیاست مُدُنی / یافت اصلاح زان مه مدنی

طرز فرمان دهی بیان فرمود / داب فرمان بری عیان فرمود

هم رعیت از و مودب شد / سلطنت نیز زو مهذب شد

دید از قوم قهر مانیها / کرد بر قوم مهربانیها

سرِّ جنت چو او که کرد عیان / راز دوزخ چو او که کرد بیان

مصطفےٰ جمله وصفها میداشت / غیر او اینهمه کجا میداشت

در فضائل عدیل او کس نیست / در شمائل بدیل او کس نیست

ذات حق بر بسیط هست محیط / مصطفےٰ مرکز محیط بسیط

چون احد هست لاشریک بلے — هست مرکز یکے محیط یکے
غیر مرکز نقط بسے باشد — مرکز دائره یکے باشد
عادلے غیر مصطفیٰؐ نبود — ورترا زو زبان دو تا نبود
چون خط مستقیم هست یکے — پس نبی کریم هست یکے
غیر اسلام راه پیمودن — هست گمراه و خیره سر بودن
خلق را ساخت از خدا آگاه — بود مرآت ذات حق واللہ
کس ز اوصاف حق نشد آگاه — پیش از بعثت رسول اللہ
شرک را کس نکرد استیصال — همچو محبوب ایزد متعال
آنچه او دید کس ندید عیان — آنچه او کرد کس نکرد بیان
بود مرآت ذات رب مجید — پرتو کامل اندرو تابید
حمد آن لم یلد ولم یولد — به ز موسیٰؑ که گفت جز احمدؐ
کسر اصنام کرد به ز خلیلؑ — گشت محبوب خاص رب جلیل
ایزد او را چو بار بار ستود — زین سبب نام او محمدؐ بود[۵]
هم محب خدا و هم محبوب — طالب او خدا و او مطلوب
حسن در آدمؑ ابتدا کردند — ختم بر ذات مصطفیٰؐ کردند
ختم گردید هر کمال برو — گر جمال است ور جلال برو

۵ محمد پے در پے ستوده زیرا که اسم مفعول است از تحمید که معنیش پے در پے ستودن است۔

او خبر داده زین زمان ما را — چشم ما دید کثرت ترسا

گفت آن روز آمد است قریب — می نماید مسیح کسر صلیب

قول او راست کرد رب مجید — چشم ما بعثت مسیحا دید

مثل این پیش گوئے بنما — ورنہ باز آز ژاژ خائیہا

مکہ معظمہ

بنگر اعجاز سید البطحا — بود مکہ چہا و گشت چہا

مکہ یک شہر بت پرستان بود — سید او را ز شرک پاک نمود

[1] قال المستورد القرشی عند عمرو بن العاص سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول تقوم الساعۃ والروم اکثر الناس۔ فقال لہ عمرو ابصر ما تقول قال اقول ما سمعت من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ رواہ مسلم۔ مسلم رحمہ اللہ کہ در سنہ ۲۶۱ھ وفات یافتہ و آن آوان نصاریٰ در گوشۂ یورپ خزیدہ بودند در کتاب صحیح خود می آرد کہ یکبار مستورد قرشی نزد عمرو بن العاص نشستہ بیان نمود کہ من از جناب رسول خدا روح ماسواہ فداہ شنیدہ ام کہ می فرمود۔ قیامت دران ہنگام قائم گردد کہ رومیان یعنی نصاریٰ از ہمہ اصناف مردم زیادہ باشند عمرو بن العاص او را گفت غور کن بر سخن خود کہ چہ می گوئی (یعنی این وقت از خوف مسلمانان رومیان درکجا ہستند و ما ایشان را بہ کجا رسانیدہ ایم) مستورد جواب داد من ہمان میگویم ہرچہ از زبان معجز بیان مخبر صادق شنیدہ ام ھذا الحدیث ظہر صدقہ فہم الیوم اکثر من الناس واتسع دین النصرانیہ اتساعًا لم تتسعہ امۃ۔ درین روزہا صدق این حدیث مثل آفتاب ظاہر شدہ است کہ ایشان امروز از ہمہ مردم زیادہ تر اند و دین نصرانیت آن قدر در عالم وسعت گرفت است کہ ہیچ گروہے بہ تعداد ایشان نمیرسد (ف) نظیر این چنین اصفٰی و اجلی پیش خبری نہ در تورات موجود است و نہ در زبور و نہ در انجیل۔

(باقی بر صـ ۱۰۹)

مکہ زو گشت معبد اسلام | عکہ کے گشت منزل اکرام
مکہ گردید مامن اخیار | عکہ گردید مسکن اشرار
مکہ گردید مہبط رحمت | عکہ گردید مسقط زحمت
مکہ گردید معدن عزت | عکہ گردید مکمن ذلت
مکہ گردید منظر برکت | عکہ گردید محبس نکبت
مکہ شد مسجد افاضل دہر | عکہ شد مورد اراذل دہر
مکہ شد خانۂ کرام الناس | ۵ل خانہ ز عکہ شد لانۂ لئام الناس
مکہ ملجائے ارجمندان است | عکہ ماوائے خودپسندان است
گشت بر مکہ مہبر مکہ امیر | ماند در عکہ پیر عکہ اسیر

خاتم النبیین صلی اللہ علیہ وسلم

خاتم الانبیاء است مہر خدا | بہر پیغمبران دین ہدیٰ
ہر کہ آید بمہر او آید | مہر او بر نبوتش شاید
ہر کہ در زیر مہر او نبود | حق تعالیٰ ورا نماید رد
سید المرسلین نبی گر بود | باب رحمت بروئے دہر کشود
ابد الآبدین درش باز است | زین سبب امتش سرافراز است
حق تعالیٰ بہ فیض و فضل اتم | امتش را کہ گفت خیر امم

بقیہ حاشیہ صفحہ ۱۰۸:- ۵۲ عن ابی ھریرۃ رضی قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم والذی نفسی بیدہ لیوشکن ان ینزل فیکم ابن مریم حکما عدلا فیکسر الصلیب ویقتل الخنزیر۔
(رواہ البخاری)

فیض او کم نمی شود گاہے	گر بیاید گہے حق آگاہے
مہر تصدیق شد پئے اسلاف	مہر تحقیق شد پئے اخلاف
ہر کہ آید ز بارگاہ احد	تابع شرع او ہمے آید
وانکہ از شرع او بتابد روے	او بدرگاہ حق نیابد روے
وانکہ رو سوئے او ہمی آرد	رحمت ایزدی برو بارد
مردکے گر خلاف او ورزد	بہ پشیزے نہ حرف او ارزد
پیروان ورا خدائے کریم	نصرتے دادہ در زمانہ عظیم

حماۃ الاسلام

بارک اللہ حماۃ دین مبین	لوحش اللہ ہداۃ شرع متین
ہر یکے بود یوسف کنعان	ہر یکے بود مہدیٔ دوران
ہر یکے بود مہر برج ہدیٰ	ہر یکے بود دُرِّ درج تقیٰ

سیدنا حضرت صدیق اکبر رضی اللہ عنہ

ذات صدیق بعد خیر انام	بود ربّان کشتیٔ اسلام
سر و پائے مسیلمہ[1] بشکست	در صف ماتمش سجاح[2] نشست
روئے اسود[3] اگر نمود سیاہ	وز طلیحہ[4] ربود نیز کلاہ
مانعین زکوٰۃ را پابست	تار و پود منافقین بگسست

[1] مسیلمہ کذاب مدعی نبوت [2] سجاح بنت الحارث مدعیہ نبوت [3] اسود عنسی مدعی نبوت۔ [4] طلیحہ بن خویلد مدعی نبوت۔

از عرب ظلمت نفاق زدود / فتنهٔ ارتداد دفع نمود
سعی او با مہاجرین کبار / جمع فرمود مجمع انصار
گشت اسلام ازو قوی بازو / پاک ملک حجاز شد ز عدو
صد اسیر بلا نمود آزاد / زان عمل شاد گشت رب عباد
کرد در کار از ہمہ پیشی / خواہ در دین و خواہ در خویشی

سیدنا حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ

کرد چون اتباع او فاروقؓ / پایہ اش در گذشت از عیوق
دختر خویش با پیمبرؐ داد / دختر او را بہ مہر حیدرؓ داد
با عمرؓ حق چو کار دین بسپرد / تخت کسریٰ و تاج قیصر برد
ملک ایران و مصر و فارس و شام / سعی او کرد تابع اسلام
شعلہ ہائے بیوت نیران را / ساخت خاموش ملک ایران را
آتش پارسی ازو افسرد / کیش زرتشت از دم او مرد
بہر او ہیکل سلیمانی / کرد واژون صلیب نصرانی

سیدنا حضرت عثمان رضی اللہ عنہ

کرد عثمان کتابت فرقان / ہر طرف نقل آن نمود روان
گشت از جہد او کتاب خدا / منتشر در جہات این دنیا
نور خورشید حق چنان تابید / تا بمغرب ز شرق نور رسید

کاتبش بود زیدؓ بن ثابت — عقل منطبق پیش او صامت
فیض عثمان ست کین کتاب خدا — هست در خانه هائے ما و شما

سیدنا حضرت علی مرتضیٰ کرم الله وجهه

آسمان قوت ابی الحسنینؓ — دیده در کارزار بدر و حنین
تا بدین وقت ضربت حیدرؓ — هست دریا د خندق و خیبر
خنجر او دل ولید۱؎ درید — سر مرحب به تیغ تیز برید
چون حسام خود از نیام کشید — عمرو بن عبد وُد بخون غلطید
بر یمینش شده یمن مفتوح — بر یسارش شده وطن مفتوح
صوفیا نسبتے بدو دارند — اولیا نیز رو بدو آرند

دار الامان قادیان

این زمان قادیان است دار امان — دار اسلام و مرکز ایمان
قادیان سیرگاه روح اللهؑ — مسکن بندگان حق آگاه
قادیان مهبط عنایت حق — یثرب آسا ست دار رحمت حق
دار فضل است و مسکن احرار — دار الانوار و منزل ابرار
دار یُمن است و نیز دار علوم — پرتو افگن صحابه مثل نجوم
کرده حق قادیان مدینهٔ علم — زورق حکمت و سفینهٔ حلم

۱؎ ولید بن عتبه روز بدر بر دست سیدنا علیؓ کشته شد۔

کاتبش بود زیدؓ بن ثابت	عقل منطیق پیش او صامت
فیض عثمان ست کین کتاب خدا	هست در خانه هائے ما و شما

سیّدنا حضرت علی مرتضیٰ کرم اللہ وجہہ

آسمان قوت ابی الحسنینؓ	دیده در کارزار بدر و حنین
تا بدین وقت ضربت حیدرؓ	هست دریاد خندق و خیبر
خنجر او دل ولید[۱] درید	سر مرحب به تیغ تیز برید
چون حسام خود از نیام کشید	عمرو بن عبدوُد بخون غلطید
بریمینش شده یمن مفتوح	بریسارش شده وطن مفتوح
صوفیا نسبتے بدو دارند	اولیا نیز رو بدو آرند

دار الامان قادیان

این زمان قادیان است دار امان	دار اسلام و مرکز ایمان
قادیان سیرگاه روح اللہؑ	مسکن بندگان حق آگاه
قادیان مهبط عنایت حق	یثرب آسا ست دار رحمت حق
دار فضل است و مسکن احرار	دار الانوار و منزل ابرار
دار یُمن است و نیز دار علوم	پرتو افگن صحابه مثل نجوم
کرده حق قادیان مدینهٔ علم	زورق حکمت و سفینهٔ حلم

[۱] ولید بن عتبه روز بدر بر دست سیدنا علیؓ کشته شد۔

برکات خدا برو بارد — روح اعظم برو نظر دارد
از کتب خانهٔ علوم الدین — دین اسلام یافته تزئین
جامعهٔ احمدیهٔ منبع علم — معدن فیض و فضل و مخزن حلم
مسجد نور و مسجد اقصیٰ — جنت الخلد و جنة الماویٰ
نور و فاروق و مخزن و مصباح — نیز الفضل هر مسا و صباح
نور پاشنده بر همه عالم — فیض بخشنده با بنی آدم
نور اینها ضیاء الاسلام است — از پئے خاص و عام انعام است
باغ او از مقابر ابدال — بیگمان جنت البقیع مثال
کاش بسمل دران شود داخل — تا شود جان او بحق واصل
یک طرف لجنه اماء الله — همچو جمع صحابیات اواه
یک طرف صادقان حق آگاه — مثل انصار سید ذی جاه
هم گروه مهاجرین درو — عارفان رموز دین درو
از ضیاء منارهٔ بیضا — یافت هر خانه اش ضیا و سنا
کودکان در علوم رشک نجوم — دختران اختران چرخ علوم
گشته تصنیف صد هزار کتاب — در مدیح مسیح فیض مآب
درس قرآن که در دهر روز است — نور عرفان حق دل افروز است
قادیان بود یک دهے ویران — گشت نازل دران مسیح زمان
قادیان بود یک دهے گمنام — شهر نش داد ایزد منعام
معدن علم و مخزن دین است — بخدا مطلع هدیٰ این است

نور دین نبی از وساطع
آفتاب شرف در ولامع

تختگاه مسیح موعود است
آرے آرے مقام محمود است

بر مقال بهها اگر نازی
اسب لاف و گزاف گرتازی

استعارات چند کرده بهم
اصطلاحات نو نموده رقم

صلح اکبر[۱] لسان اعظم[۲] گو
سفسطه[۳] راست افتخار برد

چون به کار بجه خویش نتوانی
چه کنی بهر او نواخوانی

چون به کار کیه خود نه لایق
چه شوی از برای آن شایق

نه نوانی چو خود نمودن کار
چه نمائی نوا اندران اصرار

کار شاهان پئے شهان بگذار
بندگی کن ترا بحکم چه کار

مذهب تو بجز اباحت نیست
جز ملوحت دران ملاحت نیست

کیش تو نیست جز ربا[۴] خواری
یا نفاق است یا ریاکاری

تو صنم مظهر صمدانی
برهمن وار حسر فهارانی

---

[۱] در بشارات می نویسد۔ بشارت دوم اذن داده شد احزاب عالم بایکدگر بروح و ریحان معاشرت نمایند در بشارت ششم نامش صلح اکبر گذاشته [۲] می نگارد بشارت سوم تعلیم السن مختلفه است از قبل از قلم اعلی این حکم جاری حضرات ملوک ایدیهم الله یا وزرائے ارض مشورت نمایند و یک لسان از السن موجوده و یا لسان جدیدے مقرر دارند در مدارس عالم اطفال را بآن تعلیم دهند درین صورت ارض قطعۂ واحده مشاهده شود [۳] السفسطه۔ بفتح السینین وایضاً بکسرهما الاستدلال والقیاس الباطل [۴] در اشراقات می نویسد واحل الربا کما حرما من قبل۔ حلال نموده است ربا چنانکه قبل ازین حرام نموده بود
(اشراق نهم در مطبع عزیزی آگره باهتمام منشی عبدالعزیز خان چاپ شده سنه ۱۹۲۸)

ابن مریمؑ بسان یک ترسا | بیگمان پیش تست پور خدا
شرک و توحید پیش تست یکے | چون یقین پیش تست گم زشکے
نصرتت نیست چون ز رب رحیم | راست کن خویش را نہ تو قویم
گر یکے می شود زبان جہان | زان چہ حاصل شود بروح روان
ملک ایران ز تو چہ حاصل کرد | کہ زنی لافہا منم یک فرد
تو بر ایران چہ کردۂ احسان | کہ کنی فکر از برائے جہان
چون نیامد ز دست تو کارے | چہ نہی بر سرت چنین بارے
بر زبان محمدؐ عربی | غور کن نیستی اگر تو غبی
باوجودیکہ این قدر نازی | می نویسی کتاب در تازی
باوجودیکہ ہرزہ می تازی | تو بتازی نہ بردۂ بازی

سیدنا حضرت مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام

اینک از بہر دشمن اسلام | حضرت ذوالجلال والاکرام
کرد عیسےٰ مسیحؑ را نازل | دعوئے خصم تا کند باطل
ہست اعلم ز انبیائے یہود | از مسیحا و یوشعؑ و داودؑ
او بخلق کریم و طینت پاک | ہست مانا بصاحب لولاکؐ
بہر کشف حقیقت اسلام | گشت مبعوث بعد خیر انامؐ
ہست لاریب او نبی اللہ | خوانده او را خدا جری اللہ
بہر امت دوبارہ نوحؑ آمد | بہر دفع ظلام یوحؑ آمد

تا کند در زمانه کسر صلیب
به زعیسیٰؑ لقب ز حق بشنفت
پیش کن چون کتاب‌ہائے مسیحؑ
ہمچو سر الخلافہ جزوے چند
بنگر اندر حمامة البشریٰ
باز بنگر کتاب استفتا
رو کرامات صادقین برخوان
غوطہ زن در میان لجۂ نور
گر بخوانی تو تحفۂ بغداد
کاشف اعجاز احمدی خوانی
بہر خود گیر سیرت ابدال
در نظر آر تذکرہ اے دانا
نور حق بر تو تا عیان گردد
کرد اتمام حجہ بر تو نبیؐ
بنگر انجام آتھم اے غافل
اللّٰہ آیتے است از افلاک
تا در آیند زیر سایۂ او
گر بخوانی کتاب در ثمین
در مکنون اگر بدست آری

آمد از آسمان مسیحؑ حبیب
لیک خود را غلام احمدؐ گفت
یک دو جزوے بلیغ یا کہ فصیح
پیش فرما بہ نزد دانشمند
یا نگہ کن بسوئے نجم ہدیٰ
تا نہ نازی تو بر بیان و بہا
تا مسلمان شوی تو با دل و جان
تا شود کفر از وجود تو دور
دور گردد ز نفس تو الحاد
حاصلت تا شود خدا دانی
نور حق بین چو مرد نیک خصال
جلسۂ اعظم مذاہب را
ظلمت جہل تا نہان گردد
تا ز اسلام منحرف نشوی
ہا مشو مثل او ز حق غافل
از پئے ساکنان خطۂ خاک
ہست در دین بلند پایۂ او
بہرہ یابد دل تو از تسکین
کفر و الحاد خویش بگذاری

نثر و نظم مسیح راہنگر — قیل و قال فصیح راہنگر
کشتیِ نوح ہست بیعت او — غرق گردی اگر بتابی رو
آن براہین احمدیہ کہ دین — شد قوی پشت زو بہ نزد یقین
یک کتابے چنو بما بنما — ورنہ بگذر ز باد خوانیہا
صد براہین و فلسفہ در وے — صد مضامین و معرفہ در وے
با براہین بے عدد و بے حد — کفر و الحاد و شرک ساختہ رد
دین اسلام ساخت با برہان — در جہان چیرہ بر ادیان
با دلائل نمود کسر صلیب — ساخت تثلیث رو بشان عجیب
موت عیسےٰ بآیت فرقان — کرد ثابت پئے مسلمانان
قلم نسخ بر تناسخ زد — برہمن پیش او نہ پاسخ زد
آن دلائل کہ او رقم کرد است — نہ عرب کردے نے عجم کرد است
با دلائل بیان نمودن راز — در کلام بلیغ ہست اعجاز
کردہ تائید حق بعلم وسیع — کردہ تشئید دین بہ رائے منیع
معجزات ورا بسے دیدیم — ما نہ ہمتائے او کسے دیدیم
آنچہ او گفت حق نمودہ راست — زانکہ او نائب رسول خدا است
ہر کہ با او سر خلاف افراخت — حق تعالےٰ ورا ز پا انداخت
آتھم و لیکھرام و دیگر کس — دست بر سر زند مثل مگس

دین اسلام بہتر آئین است — احمدیت خلاصۂ دین است

گشتم از کار بخت خود بس شاد
که بدست مسیحؑ دستم داد

دیدن انبیائے یزدانی
بیگمان هست فضل ربّانی

هر که روئے نبیؐ نه دید چه دید
وانکه نشنید زو سخن چه شنید

اولیاؒ را بدیل آمده است
جائے عیسےؑ مثیل آمده است

زان جهان هیچکس نمے آید
هر که رفت است پس نمی آید

مصطفےؐ باز جلوه گر گردید
لیک بیند کسے که هست سعید

باد بر جان او درود وسلام
از سوئے ذوالجلال والاکرام

سیدنا حضرت حکیم الامه نخستین خلیفه مسیح موعود رضی الله عنه

آیهٔ نور بود نور الدّین
مشعلِ طور بود نور الدّین

بود مصباح علم نور الدّین
بود نبراس علم نور الدّین

بود نوحؑ کمال نور الدّین
بود یوح جمال نور الدّین

هادی اُمّه بود نور الدّین
کاشف غمه بود نور الدّین

ذات او عارف حقایق بود
جان او واقف دقایق بود

بود او را به حق تعلقِ خاص
نفس او بود از اخص خواص

شمس اسلام بود نور الدّین
فضل منعام بود نور الدّین

زندگی بخش همچو عیسےؑ بود
در شفا نائب مسیحاؑ بود

بیش حق بود بیش رتبت او
رحمت حق نثار تربت او

امیر المومنین سیدنا خلیفۃ المسیح ثانی فضل عمر ایدہ اللہ بنصرہ العزیز

در این روزگار رنج و محن — که کشود است دہر باب فتن
ی نضی الدین درع دولته — اغمد الشرع سیف صولته
غ اسلام تا شود پامال — سر بر آوردہ فتنۂ دجال
نچنان طبع ناس گشتہ خبیث — لا یکادون یفقہون حدیث
ہر یکے میرود سوئے راہے — فرق راہے نکردہ از چاہے
حق پئے رہنمائیے عالم — پیشرو ساخت قائد اعظم
نونہال حدیقۂ قدرت — انتخاب صحیفۂ فطرت
شمۂ طارم مسلمانی — فخر اسلام قدرت ثانی
خلف ارشد مثیل مسیح — در بیان اوست چون مسیح فصیح
بالغ العقل کامل الایمان — مہبط فیض حضرت رحمان
عارف و ماہر کتاب و سنن — سیف حق قاطع رقاب فتن
عین اعیان خلاصۂ اکوان — رمز دان حقائق قرآن
باقر العلم کاشف الاستار — ناصر الخیر دامغ الاشرار
ہو للشرک قالع الاینا ب — ہو للکفر قاطع الاذناب
ہو شمس الضحیٰ ضیاء العلم — ہو بدر الدجیٰ سناء الحلم
و روح الوریٰ حماہ اللہ — ہو نوح الہدیٰ جزاہ اللہ
شہسوار امامت کبرٰے — تاجدار خلافت عظمیٰ

یاملیک الهدی ابیت اللعن … لم یکن فی الندی عدیلك
انت فی العلم والکمال کمیل … انت فی الفضل والجمال فضیل
عمرك الله یا بشیر الدین … حجة الله انت فی الارض
عند ذی العرش انت محمود … انت فی الکائنات مسعو
انت مصباح هذه الامه … نور وجهك کاشف الغمه
فی التقی انت نخبة الاسلاف … فی النهی انت حجة الاخلاف
انت بالحق ناطق لاریب … شرح الله صدرك للغیب
شرف الله قدرك بالعلم … عظم الله اجرك بالخلد
هر یکے ساخت ہدیہ در پیش … برگ سبز است تحفۂ درویش
خود تو دانی کہ من فقیر ستم … غیر اخلاص نیست در دستم
ضاع عمری بشقوتی فی اللهو … خمرت طینتی اذا بالسهو
نیست الحق درین عجالۂ من … جدتے خاص در رسالۂ من
از خودم ہیچ نیست زیب بساط … غیر نان ریزہ ہائے اہل سماط
پیش نقادے ندارد زین … لیس فی جبتی سوی النزدین
گر پذیرا شود بضاعت من … شود آن مایۂ سعادت من
گر قبولش کنی زہے قسمت … لا اقول بضاعتی ردت
باغ اسلام از تو ریان باد … خانۂ کفر از تو ویران باد
بعد نام خدا و پیغمبر … باد نام تو زینت منبر

الراجی الی رحمة ربه المتعال
اصغر العباد عبید الله بن مظهر جمال